Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 20 (15240) ◆ 1994 чылдың февраль 1, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 23.45. Садар өртээ 50 рубль.

НЕМЕЛДЕ ЧАГЫДЫЛГА

1994 чылда солуннар, сеткүүлдер чагыдылгазының адаа аар эрткен. Чылдагааны — чагыдылга кампаниязының чоруп турар үезинде чоннуң көвей кезиниң холунга акша чок турган.

Ынчалза-даа эрткен чылдың декабрь 10-да чагыдылга түннелин үндүрүп турда, ооң ниити саны 17.735 турган. Ооң кырынга февраль 1-ден эгелеп ап номчуур немелде чагыдылга саны 1793 экземпляр болганы-биле «Шынны» 19528 номчукчу февраль эгезинден эгелеп ап номчуй бергени ол. Ниитизи-биле «Шын» бо хүннерде 20803 тиражтыг үнүп турар.

Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле «Шынны» чагыдып ап четтикпээннер бар болза, февральда чагыдылганы кылдыртып алыр болзуңарза, март эгезинден эгелеп солунну ап номчуй бээр аргалыг.

Улуг-Хемден медээлер

150-И ООЛДААН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң малчыны Василий Серээдар Эъжимде кыштаглаан. Ооң 360 хоюнун чүс бежени оолдаан.

Хураганнар шуптузу онча-менди доругуп турар. Малчынның коданында сиген-ширбиил, сула, дус дээн чергелиг мал чемнериниң курлавырлары четчир. Ол төрүүр чүс хойга онааштыр чүс хураганны ап, онча-менди доруктурар сорулгалыг ажылдап турар.

КЫШТАГЛАРЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Шагаан-Арыгда сес дугаар профтехучилищениң (директору И. В. Шойнуу) малчыннар курузунуң сургуулдары хой оолдаашкынының үезинде сакманчылаары-биле Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның малчыннарынче аъттанылган.

Ең хөй сургуулдар Түлүш Кечил-оол аттыг, «Найырал» совхозтарже чоруткан. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң малчыны Владимир Доржуда сакманчылап барган Менней Намчылдың, Эдик Сарыгның, ол ышкаш Виктор Биче-Уттуң коданында Николай Бүрбүжаптың, Владимир Балбай-ооллуң эрес-кежээзин малчыннар мактаан. Училищениң сургуулдары идик-хеп болгаш аъшчем-биле бүрүн хандыртынган.

ЧАГЫГЛАРНЫ КҮҮСЕТКЕН

Шагаан-Арыгның үлетпүр комбинадының коллективи түс-тус ажыл-агыйлардан болгаш хамаатылардан кирип турар чагыгларны чогүүр хүүсаазында күүседир дээш шудургу ажылдап турар.

Эрткен айда чазаныр цехтиң ажылчыннары малчыннарга сес үлгүүрну, өглерге тааржыр стол, сандайларны кылган. Чагыглар күүседир ажылдарга ажылчыннар Валерий Даваалай, Бирлей Даш-оол, Дуктуг-оол Даг, Виктор Байыр-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турарлар. Комбинаттың бүдүрүп кылган эдилелдериниң даштыкы хевири болгаш шынары эки болгаш эптии-биле ылгалдыг.

ДАРГАЛАРНЫ ӨӨРЕТКЕН

Улуг-Хем кожууннуң чер-черде соңгуткан тус чер чагыргаларының даргаларының семинары Шагаан-Арыг хоорайга ийи хүн үргүлчүлээн.

Аңаа «Чер реформазын амыдыралга боттандырары», «Саң-хөө чугула чүүл», «Хуужудулга деп чүл?» дээн чергелиг чугула айтырыгларны сайгарган.

Кичээлдерге кожуун чагыргазының киллис эргелекчилери Любовь Седен, Любовь Анай-оол, Дудак Ооржак, Наталья Чаш-оол олар үстүнде айтырыгларга тодаргай тайылбырларны бергеннер.

БАНК АЖЫТТЫНГАН

Арат ажыл-агыйларын болгаш совхозтарны акша-төгерик-биле хандырар, чээли болгаш өскедаа деткимчени бээр чаа банк Шагаан-Арыг хоорайда ажыттынган.

Мооң мурнунда ол банкының кылза чогуур ажылдарын коммерция банкызы боттандырып келген. Чаа банк ам чүгле көдээ ажыл-агыйда хаара туттунган коллективтерни хандырар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязы

КОНСТИТУЦИЯГА, ХООЙЛУГА ДҮҮШПЕС ДЭЭН

Дээди Хуралдың бирги сессиязының январь 27-де дүүш соонда болган хуралынга Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың январь 25-те хүлээп алган «Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле эргелелиниң дүрүмүн бадылаар болгаш ооң тургузуунуң дугайында» доктаалындан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хамааржыр кезиин күш чок болдурар дугайында Дээди Хуралдың доктаалында Дээди Хуралдың доктаалында Чурттар аразының херектериниң болгаш парламент харылзаларының комитеттинге сайгарып, чугаалашканының түннелин ооң даргазы Геннадий Иргит таныштырган. Доктаалда Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга өөрүшкен, ооң хажыдып турар үүлдер бар болган. Ону белеткээринге чогуур кичээнгейни салбааны тодаргай. Ынчангаш доктаалда Дээди Хуралга хамааржыр кезиин күш чок болдурар саналды комитетке деткээн.

Дээди Хуралдың доктаалының төлевилелинге хамааарыштыр депутаттар Д. И. Кольчиков, Б. С. Седей, А. С. Хоюгбан, Л. С. Монгуш, А. А. Даржай санал бергеш, ону үүлдүгзүнүп деткээн.

Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың январь 25-те хүлээп алганы № 13 доктаалында айыткан Дээди Хуралга хамааржыр кезиин конституция болгаш хоойлудүрүм талазы-биле үндезин чок болганын барымдаалаш, күш чок болдурар дугайында Дээди Хуралдың доктаалында Дээди Хуралдың доктаалында төлевилелин даргаларын күштүг кылдыр бадылаан.

«Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында» дүрүмге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында дыңнадыгны Дээди Хуралдың килдис эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар О. М. Соскал кылган. Республиканың Күрүне тугу кайы удуртукчунун, кандыг албан черлериниң кабинеттеринге турарының талазы-биле депутаттар сайгарып чугаалашкан. Тыва Республиканың Күрүне тугу суур, суму чагыргаларының даргаларының кабинеттеринге турары чугула деп саналдар кирген. Ынчангаш ону доктаалга немээн.

Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссияны тургузар дугайында Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы М. С. Козлов дыңнадыг кылган. Бо комиссия канчаар ажылдап келгенин допчузуубиле таныштырган. Моон соңгаар ооң шинтпирлээр айтырыглары хөй болгаш нарын. Ындыг болганы-биле депутат Биче-оол Шыырптың саналын ёзугаар комиссия кежигүннериниң санын көвүдедир, аңаа депутаттардан аңгыда, Чазактың төлээлерин киирери эргежок чугула деп сессия санаан. Ынчангаш политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссияның кежигүннериниң составының дугайында айтырыгны белеткээрин депутаттар М. С. Козлов, Б. С. Шыырап, Б. Д. Монгуш оларга дааскан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының хөрек демдээниң болгаш шынзылгазының дугайында айтырыгны сессияга чугаалашкан. Бо документилерниң дөрт төлевилели кирген турган, оларны депутаттар шуптузу бүгү талазы-биле сайгарып көрген соонда, бир дугаар төлевилели үүлдүг деп көргенин дыңнаткан. Депутаттар К. А. Бичелдей, Б. Т. Санчи, М. М. Майдыр, М. Б. Донгак, М. Д. Кара-Сал, Б. С. Шыыран, Г. С.-М. Иргит: А. С. Ооржак, К. Д. Ондар депутаттың хөрек демдээниң болгаш шынзылгазының төлевилелинге хамааарыштыр үүве чугаалаан. Депутаттарның саналдарын өөренип көрүп турган, бо документилерге немелделерни киирер, казыллаларны кылырын дугурушкан. Ооң соонда доктаал төлевилериң белеткээр, ону дараазында чугаалажып көргеш, бадылаар.

Дээди Хуралдың сессиязынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ооң-биле сессияның ээлчеглиг хуралы доозулган.

Депутаттар бо неделяның эгезинде боттарының округтарынга ажылдаар. Сессияның ээлчеглиг хуралы ооң соонда уламчылаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизин томуйлаар дугайында

Николай Алдын-ооловичи **Ондарны** Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизинге томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 24.

Кызыл хоорай.

* * *

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызын дүжүрер болгаш Тыва Республиканың Контрразведка албанын тургузар дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 21-деги № 2233 Чарлыынга үндезилээш база Тыва Республиканың күрүне айыыл чок чоруунуң идегелдиг системазын тургузар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызын дүжүрер.

2 Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызының баазазынга Тыва Республиканың Контрразведка албаның тургузар. Контрразведка албаның Тыва Республиканың сайыды-биле деп эргелиг директор удуртуп башкарар болгаш ол Тыва Республиканың Президентизинге дорт чагыртыр кылдыр доктаадыр.

3. Генерал-майор Александр Чанмырович Удумбараны Тыва Республиканың Контрразведка албанының директорунга томуйлаар.

4. Бо Чарлыкты сайгарып көөру-биле Россия Федерациязының Федералдыг Контрразведка албанынче чорудар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 25.

Кызыл хоорай.

* * *

С. Ы. Монгушту томуйлаар дугайында

1. Сыкырбан Ырышович **Монгушту** Тыва Республиканың күүсекчи болгаш соңгулдалыг эрге-чагырга органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле эргелелдің начальниниң албан-хүлээлгезин күүседип турар кылдыр томуйлаар.

2. Чарлык аңаа ат салган үеден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 25.

Кызыл хоорай.

* * *

Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчизин томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)-биле кады ажылдажылгазын хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың Дээди Хуралынга төлээлекчизинге Президентниң эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчизи Николай Алдын-ооловичи **Ондарны** томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 27.

Кызыл хоорай.

* * *

Тыва Республиканың эрге-чагыргазының хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд органнарының албан документилеринге аттарны дараалаштыр санаарының чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Тускай албан документилеринге Тыва Республиканың эрге-чагыргазының хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд органнарының аттарын дараалаштыр санаарының дараазында чурумун доктаадыр:

Дээди Хурал (Парламент).

Президент, оралакчы-президент

Чазак

Конституция суду

Дээди суд

Дээди арбитраж суду

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1994 чылдың январь 26.

№ 16.

САГЫНДЫРЫГ АЛГАН

Амгы рынок экономиказының сандараашкынныг байдалы амыдырап-чурттаар аргашинээвисти үлам баксырадып кел чыдар. бараанналрның өртээ ай санында-ла өзер. А ооң кадында ажылдап каарга, акша-шалың чогуур үезинде холга кирбес болу берген. Шак ындыг берге байдалга Кызыл хоорайның башкылары, уруглар садтарының ажылдакчылары таварышкан. Олар декабрь, январь айларның шалының албаан. Ынчангаш моңу чогумчудуп алыр сорулга-биле дүүн олар ажылче үнмээн. Оларның негелделерин февраль 20-ге чедир күүседир талазы-биле сагындырыгны хоорай чагыргазы алган. **(Бистиң корр.).**

Тудуг комплекизи бергедээн

АКША ЧОКТА КАНЧАП ЧУРТТААРЫЛ?

Рыноктуң бергелеринге таварышпаан бүдүрүлгелер, организациялар — күш-ажылчы коллективтер кайда боор. Ол бергелерни үгле туруштуг, ажылдап билир, сагынгыр-тывынгыр ёзу-биле хөделип билир удуртукчуларлыг ындыг-ла хөй эвес коллективтер ажып эртип турарын ам билбес кижи чок деп болур. А артканнары? Артканнары шуптузу-ла буурап дүжүп кагбааны билдингир, ынчалза-даа оларны бергелер база бектеп алган, ажыл кылдынып турза-даа, аңаа хереглээр материалдарның өртек-үнезиниң үлгадып турарындан ол ажылдың күүседикчилеринге төлээр акша тывылбаттаан. Каш-каш айлар улаштыр акша-шалың албайн турар коллективтерниң кайызын ол дээрил. Оларның чамдыктары аргажоктуң кырындан ажыл соксадырынга чедир коллективтиг хөделиишкиннерни ажыглаарынга чедип турар апарган. Ындыгларның бирээзинге ең-не тайбың, буянныг мергежилдиг кижилери — тудугжулар санадырының кырында келген.

Республиканың ең улуг, күштүг тудуг черлериниң бирээзи «Тыва тудуг» акционер ниитилелдің тудугжуларының ажыл-ижи кижи бүрүзүнге билдингир. Олар чүрттөлга бажыңнарындан эгелээш, ең нарын хевиринң өске-даа үлетпүр тудугларын кылып, республиканың тудугжуларының мурнукы одуруун баштап, оларга үлегерчижек-даа болуп келгеннер. А кажан тудугжуларның төлээзи редакцияга келгеш, тудугжулар массалыг удурланыышкынның хевирин ажыглаарының кырында келген деп чугаалааш, ол талазыбиле чугаа кылыры-биле чыылдырган хуралче чалаарга, шынап-ла, эпчоксуна-даа берген мен. Республиканың тудуг комплекизинде байдалдың чидигленип келгенин эки билир бис. Ооң бир херечизи — хөй-хөй тудуг объектилериниң тудуун соксатканы, тудугжуларның кылган ажылын ай-айы-биле төлеп бербейн турары-ла болгай. Бодап-даа көрүңер даан: октябрь айдан эгелеп тудугжуларның кылган ажылдарын төлеп бербээн. Ындыг таварылгада олар канчаар амыдыраар-чурттаар ужурлугларыл ынчаш? Бо бүгү берге айтырыглар тудугжуларны үр үеде дувуредип келзе-даа, чагыкчылар-биле, Чазак-биле олар дугуржуушкуннун байдалы-биле ол айтырыгларны шиитпирлептер боор бис дээрзинге идегеп турганнар. Ынчалза-даа оларның ол талазыбиле тургускан айтырыгларын болур-чогууру-биле шиитпирлеттинмейн турар. Ынчангаш «Тыва тудуг» акционер ниитилелдің төлээлери Тыва Республиканың Президентизинге ужурашкан болгаш Тыва Республиканың Чазаанга негелделерни салган Ында чугаадап турары болза: чагыкчыларның керээде айыттынган хүлээлгелерни күүседири, 1993 чылдың октябрь, ноябрь, декабрь айларында күүсеттинген ажылдарны чагыкчыларның чогуур үезинде төлеп бээри, тудугну тударын соксаткан таварылгада кылдынган ажылдарның акшазын төлеп бээри. 1994 чылда туттунар болгаш акшаландырар ужурлуг объектилерни тодарадыры, тудуг адырының сан-хөө-экономиктиг байдалының баксыраанындан долу эвес ажылын неделязынче азы хүнүнче шилчээнде Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың апрель 25-те хүлээп алганы 471 дугаарлыг Чарлыын ёзугаар төлевир чок шөлээже үнгенде ажылга тургузарының фондузунда акшадан төлелге кылыры болгаш оондаа өске.

Шынап-ла, тудугжуларның байдалы дыка берге. Тудугну кылырда чагыкчылар-биле керээни чарып алыр болгай. А чагыкчыларда акша чок болганындан олар тудугжуларга өрелиг болуп артып турар, ынчангаш акша төлеттинмээнде шалыңны тудугжулар кайыын алыр үвел? Бо бүгүну чижектерге көрүп көрээли. Кызылдың бажың тудар комбинадынга Кызыл хоорай чагыргазының капитал тудуг килдизи 689 миллион рубль өрелиг. «Тыва даг-дүгү тудугга» Чазактың капитал тудуг эргелери 123 миллион рубль өрелиг, «Кызыл тудугга» ниити чагыкчылар 222 миллион рубль өрелиг, «Кызыл үлетпүр тудугга» — 132 миллион рубль, «Алаш» биче будурүлгеге 123 миллион рубль, «Турист» кооперативке республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы 232,6 миллион рубль өрелиг. А ниитизи-биле «Тыва тудуг» акционер ниитилелдің кылганы тудуг-монтаж ажылдарынга чагыкчылар 1 миллиард 820 миллион ажыг рубль өрелиг болуп турар-дыр. Олардан Кызыл хоорай чагыргазының капитал тудуг килдизи 934,8 миллион рубльди тудугжуларга төлээр ужурлуг.

Тудуг комплекизинде мындыг бергелерниң тургустунуп келгени-биле тудугжулар аргажоктуң кырындан массалыг удурланыышкынның хевирин ажыглаары-биле ындыг комитетти тургускаш, ооң чүүү кылырын чугаалажып турган хуралынга кезек журналистер олуруштувус. Амыдырап-чурттаарының бергезин, шалыңны 4 ай чедир төлевейн турарын, чагыкчыларның бүрүүзүндан тудугжуларын берге байдалда таваржып турарын, боттарының объектилеринде чөгенчиг байдалдарның дугайын ол хуралга хоочун тудугжу, «Кызыл тудугнун» начальниги П. И. Чербаков, 81 дугаар тудуг эргелелиниң начальниги Ф. С. Дамбиев, Кызылдың түүйбу заводунун коммерция талазы-биле директору В. К. Марианцев, «Алаш» биче будурүлгенин удуртукчузу Э. К. Күжүгет, «Кызыл үлетпүр тудугнун» начальниги В. Б. Саң-оол, тускайжыттынган 3 дугаар тудуг эргелелиниң начальниги В. К. Маныкай, «Ачы-дуза» биче будурүлгениң директору В. С. Доспан болгаш оондаа өскелер дүвүрел-биле чугааладылар.

Бөгүн хоорайның бүгү тудуг объектилери ажыл чок турупкан. Тудугжулар чагыкчыларның акша төлевейн турарындан шалың чок арткан. А тудугжунуң айда шалыңы 60 мүн рубль болуп турар, ол безин төлеттинмейн турар. Ынчангаш тудугжуларның удуртукчулары чыылгаш, республиканга тудугжулар херек бе дээрзин Президент харыылап бээрин дилеп турар. А Президентиниң ийи ай бурунгаар январь 10-га чедир тудугжулар-биле долу санажырын айыткан даалгазын кым-даа күүседээн. Бо тургустунган айтырыг 1 неделя дургузунда шиитпирлеттинмес болза, массалыг хөделиишкиннерни кылырывыс чайлаш чок апаар дээрзин тудугжуларның удуртукчулары сагындырып турдулар. Республиканың удуртулгазының талазындан тудугжуларның негелделериниң чогуур кичээнгейни угландырарын үе негеп келген. Шынап-ла, чежеге чедир ажыл чок, акша чок олурарыл?

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корреспондентизи.

Тыва-түрк лицейниң өөреникчилериниң лицейжилер болганынга тураскааткан байырлыг ёзулалга 1994 чылдың январь 31-де

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ БАЙЫРЫ

Лицейниң хүндүлүг башкылары болгаш өөреникчилери, бо бөдүүн-даа болза, биске дыка чугула боон турар байырлалга келген аалчылар!

Мен бөгүнгү бо болуушкунга сеткилимнің ханызындан өөрүп тур мен. Моон өскерлиишкиннерни чаартылгаларның боттуг чоруун, бистиң ниитилелдің демократчыдылгазын көрүп тур мен. Бо болза Тываның чаа Конституциязының чарлап бадытканы оон хамаатыларының эргешөлээзинин ёзулуг үтка-шынарының боттанып турарының база херечилели боон турар-дыр. Адактың соонда, Силерниң бо байырлалынар дээрге, угаан-медерел талазыбиле дээрелерни чыып өөредиринче, төрүмел-чаяанындан арга-мөргежилдиг болгаш талантылыгларны деткиринче боттарының чүткүлүнге Президентиниң болгаш Чазактың шынчызының бадыткаашкыны боон турар-дыр.

Бистер тыва-түрк лицейнин ажыттынып турарының фактарымдаазын делегей сайзырал-хөгжүлдезинге каттыжып киреринин орүүнүн үгүүла үечадазы кылдыр бедин-биле үнелеп көрүп турар бис. Бо таварылганы ажыглап алгаш Тывага ховар дээн онзагай өөредилге черин организастап тургузарының инициативазын болгаш дузаламчызын көргүскени дээш Турцияда бистин өннүктериске — «Чаг оретим шилетмелери» акционер ниитилелге болгаш оон солуну «Заманга» өөрүп четтириишкини илередип тур мен. Бо кады ажылдажылга дээрге онзагай ханы үткалыг боон турар. Төөгү талазы-биле алыр болза, бо дээрге улуг түрк культураже тыва улустун катап эглип киреринин эгезин көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш ол чорук нацияның катап хөгжүлдезинин чорудулгазынга чаа идигни кылып, онуң үлам байлакшыдарынга идегеп тур мен. Силерниң лицейиңнериң быжыгып, тургустунары дээш болдунар бүгү үүлдерни Президент, Чазак кылыр.

Ынчангаш Кызыл хоорайның, кожууннарның даргаларын, улус өөредилгезинин ажылдакчыларын бо лицейни камгалап, дузалаарынче кыйгырып тур мен. Үүге дээрге бо лицейден чаа Тываны тургузарынга оон мөзү-шынарын чаартырынга, угаан-бодал күүү-шыдалын үлгаттырарынга канчаар-даа аажок улуг ажык-дузалыг ажыл-херек эгелеп турар-дыр

Мен эртемденнерге, чогаадыкчы интеллигенцияга оларның лицейжилерниң ең өзки өннүктери, өөреникчилери болу бээринге идегеп чугаалап тур мен. Чалыы салгалга боттарының эртем-билиин боттарының чогаадыкчы уран мергежилин дамчыдып бээри, оларның мергежил-талантызын илередип көргүзери, дээрге ёзулуг интеллигент кижиниң дорт хүлээлгезидир деп бодап тур мен.

Бистер башкылалдың делегей дүрүжүлгазының ең дээре үлегер-чижектери-биле республиканың өөредилге системазын сайзырадыр талазыбиле күзел-чүткүлду деткип турар болгаш деткиир-даа апаар бис. Өөредилге системазының российжи хевири делегейде ең-не таарымчалыг системаларның бирээзи боон турары маргылдаа чок болгай. Оон бүгү үе-чадаларын көрүп эткен кижи болганымда, мээн хүүмда бодалым ындыг. Ол Тываның бүгү өөредилге талазы-биле үүлдериниң кол өзээ боон артар болгаш ол үези келгенде, улусчу башкылалдың арга-методиказы-биле улам-на байлакшыыр апаар. Делегейниң сайзырангай, болбаазыраан чурттарының школаларынга болгаш дээди өөредилге черлеринге үүгларывысты, аныяктарны өөредириниң аргаларын тывар сорулга салып турар бис. Келер үениң чогум кандыг болурун амыдырал-чуртталга, үе-шаг чайгаар-ла көрүзе бээр болгай.

Силерниң бо лицейиңер XXI чүс чылдың эге-бүдүүзүнде ажыттынып турар-дыр. Силер, лицейжилер бодунар маңаа чурттаар болгаш өөренир, ооң ээлери болур ужурлугдур, силер. Чогум-на бистерниң үүгларывыс, бөгүнгү школачылар, аныяктар, амыдырал-чуртталганы чаартыр дээш адаларның эгелээн хереэн үргүлчүлээр, ёзулуг демократтыг ниитилелди болгаш улус чоннун эрге-чагырганы, бедик угаан-медерелдиг сайзыралдын болгаш кижинин үнелеп көөр черделегейни тургузар дээрзинге шүүт бүзүрээр мен.

Эргим өннүктер, лицейжилер деп ат-биле ең баштай адаттырган сургуулдарны ылыктап турары-биле холбаштыр Силерге байыр чедирип тур мен Ындыг ат бистиң республикага болгаш оон дашкаар-даа черлерге өөредилге-кижизидилге ажылының, лицейжилериниң ханы угаан-медерелинин болгаш аажы-чаныын төлептиниин им-демдээ, үлегер-чижээ болу бээрин күзеп тур мен. Бөгүн силериниң хөй кезиңерге ёзулуг эртем-билигже, сайгарлыышкынче уран үүлче, политикаже оруктун эгелеп турарынга бүзүреп тур мен. Ынчалза-даа силер кымнардаа болу бээр - болзунарза, бо лицейниң ханаларының иштинге силериниң чигзиниг чок боон турар чайгаар-чаяанның арга-мөргежилиңер Тываның бүгү арат чонунун чаагай чоруунга бараан болур ёзулуг талантыже хүүла бээринге бүзүрээрин күзеп турар кижи-дир мен.

Силерге кызымаккай чорукту болгаш чедиишкиннерни күзеп тур мен!

ЭЛЕКТЕН ООЖУРГАВАС

Барыын-Хемчик кожууннун «Алдын-Булак» көдээ ажыл-агый кооперативтериниң каттыжыышкынының шээр мал кыштаглаашкыны ниитизи-биле багай эвес эртип турар. Малчын коданнарда сиген, көк-сула, дус бар, сугну үзүктел чок сөөртүп турар. Төрүүр, төрүвес-даа малдың күш-деңгели амдыызында баксыраан.

Малчын коданнарда хой түлүктеп төрүп турар. Эрткен неделяда каттыжыышкынның чамдык малчын коданнарга чедип барып, малчыннарның ажыл-ижи-биле каксы таныышкан бис. Хову бажы черде төрүүр хой кадарчызы Шериг-оол Мөөктээр кыштап олурар болду. Ооң коданында 213 төрүүр баш хойнун 160 ажыы ооллапкан. Хураганнар онча-менди доругуп турар, чемче кирип эгелээн. Малчын чаасканн кыштап олурар болгаш ярай дем чок, ооң эш кадарчызы-даа чок. Үүге ыыдыгы? Малчыннарның акша-шалыңы ай-айы-биле үнмейн турар болганындан, мал кадарарындан сакманчылаарындан үлус ойталап турары билдингир.

Оон чоруткаш, Ыргактыг-Хову деп черде ады-сураа билдингир хойжу Эрес-оол Хертектин аалынга келдивис. Малчын боду кадыының аайы-биле пенсиялап алгаш, оглу Аястың дузалакчы кадарчызы booп ажыллап турар, байлак арга-дуржулгазын салгакчызынга дамчыдып берип турар. Адашкылар дөненнээр 300 баш ирт кадарып турар улус болду. Кадарган малы куску хевээр. Оларның сиген-шибиижи четчир. Эрткен чайын, кузун олар 10 ажыг тонна сигенни, 8 тонна саванны белеткеп алганнар.

Кара-Хаяда Кара-оол Монгуш 290 баш сергени кыштан хур-менди ажырып олурар. Малчынның үлүг-ла хомудалы чок кижи болду. Акша-шалыңны үзүктеп ап келдивис деп, ол чугаалап орду. Кайда-даа байдал амдыызында черле ындыг дээрзин билип олурар малчын болду.

Аал-кыштааңга кирген шак ол малчыннарывыстың турар чериже оът-сиген элбек үнген, хар чуга душкен Кыш база чымчак эртип турар. Ынчалза-даа чежемейниң-даа байдал эки болза, эктен оожургаан хереэ чок, чүге дизе кыштын төнери ав-даа элек, час кандыг болуру база билдинмес болгай.

Василий ХОМУШКУ.

Көдээниң амыдыралы

ЭЪЖИМ: АМГЫ БОЛГАШ КЕЛИР ҮЕЗИ

БҮЗҮРЕЛИВИС УЛУГ

Эъжимге малчыннаа-ла ам он ажыг чыл болу бердивис. Кадарган малывысты чылдан чылче онча-менди кадагалап келдивис. Эрткен чылын төрүүр үс хойга онааштыр чеден алды хураган камгалап алдывыс. Ол — бедик көргүзүг эвес дээрзи билдингир.

Бо чылын сиген-ширбиилди-даа, сула, дус дээн чергелиг мал чемнерин совхоз үспейн, эккеп берип тур. Рынок экономиказы деп чүвеже киргеш, эки чүве черле көрбейн олур бис. Акша-шалын безин келбейн турып бээр-дир.

Бис-даа канчаар, улуг улус ажырбас бис. Тараавысты соктап, далганывыс быжырып чиптер бис. Совхозувус малчыннарның күш-хүнезнини үспейн тур. Күзүн тараа үлеп берди. Ам далган эккеп берди. Өзүп орар, өөренип турар уруг-дарыгга-ла берге-дир. Оларнын кедер хевинге хөй акша чарыгдаттынар. Өртек-үне чедер аргажок өзүп-ле, өзүп-ле орар. Совхозувус бистиң-биле керээни амдыгаа чедир чарып албаан. Та чүну бодап турар специалистер ыйнаан Өртек-үненің доктаамал эвези шаптыктаан чадавас деп санап болбайн аан. Ынчалзадаа эчис түннелдерни чедип алырда албан кандыг-бир угланыышкын херек-ле болгай. Арга-дүржүлгалыг малчыннарны ону-моңу кыл деп кым-даа албадавайн турарла харын. Бистер, эрткен чылгызы дег, төрүүр үс хойга онааштыр сезен хураганны камгалап алыр деп дугуржүлга кылырынга чеп-шээрежип турар бис. Ол сорулга күүсеттинер-даа ужурлуг. Сезенден арта бергенин малчын боду халаска алыр. Мынчап бааргa, малчыннарның боттарынга ажыктыг.

Эъжим ол чарыында аалдарның сайгылгаан чыры бээр бичин моторлары ажылдавас дээр-дир. Чаа моторларның ажылдаарын механиктер келгеш, таарыштырар болза эки-дир. Мээн ындыг моторум дөрт чыл иштинде кандыг-даа септелге чокка ажылдап тур. Солун чагыдылгазын манаа, Эъжимге, организаставаан. Бис база солун чок бис. Ам чагыдып алыр бис. Чаңгыс хомудан-ныг үүл — солун чагыдып аарга, ай-айы-биле эккеп бербейн баар улус бо. Бригадир-даа, суг сөөртүр машина-даа удаа-дараа келгилээр. Олар солуннарны үүге эккеп шыдавас деп. Аар эвес чүүк ышкажыл. Почта чедирери оларның база бир хүлээлгези-даа бооп болгай.

Мен болгаш мээн дузалакчым Игорь Чамбал бо кыштаглаашкында мал бажын бүрүн камгалаар, төрүттүнген хураганнарны онча-менди доруктурар сорулгалыг бис. Сорулгавыс күүсеттинер дээрзинге бүзүреливис улуг.

Серээ МАСПЫК-ООЛ.

КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ КАРИМ КУУЛАРГА СӨС:

ЧҮГЛЕ ШЫН АЖЫГЛААР ХЕРЕК

Кожуун чагыргазы Эъжим салбырын хөгжүдер талазы-биле доктаамал сагыш салып келген. Эң ылангыя кышкы үеде малчыннарга эргежок чугула бараанларны садар дээш, райпо складтарындан изиг күзүн-не чылыг хептерни, шай, таакпы аймаан, макарон кылыгларын чоруткан. Ам мырыңай Ооругда бригада төвүнге эге школаны тургузар айтырыг тургустунуп келген. Улуг-Хем дожу бадарының мурнунда чамдык тудуг материалдарын ынаар чедирер хемчегларни алыр бис. Ооругда ам дээрезинде сес өг-бүле чурттап орар. Чоорту оларга чуртталга бажыннары, клуб немежир.

Аалдарны кезип, малчыннар-биле - чугаалажырга, Эъжим үнүнга тараа-даа тарып, ногаа-даа өстүрүп болурунун аргалары бар. Эрткен чайын малчыннар: Кызыл-оол Иргек, Виктор Шойнуу, Кызыл-оол Сат, Игорь Аракчаа, Манды Бумба-Хуурак болгаш өскелер-даа картофельди олуртуп, багай эвес дүжүттү ажаан алганнар. Бо дээрге, бирээде, аъш-чем күрлавырынга идиг-дир. Ийиде, акша-төгеринге база камналга-дыр. Садыгларда база базаарда садып турар картошканың өртек-үнези дыка бедик болгай. Ногаалыг, картофельдиг болза, хөй хлеб, далган-даа чарыгдаттынмас дээрзи билдингир.

Эъжим—электри шугуму шөйдүнмээн черлерниң бирээзи. Шагаан-Арыгдан Эйлиг-Хемче барган электри шугумундан бир адырны ынаар Эъжим үнүнда даг-ларда малчын турлагларже шөйер апаар.

Ол чугула айтырыг шиитпирлеттине бээр болза, малчыннарның амыдырал-чурттаазы улам экижиир, социал айтырыгларны шиитпирлээри чиигээр. Амдан эгелеп, адагаштарны белеткээр болза эки.

Эъжимге чүгле хой, өшкү, теве, чылгы эвес, аныяк мыйыстыг бода малды безин өстүрүп болур. Улуг-Хем үнүнда ортулуктарның өтсигени чүм хевээр кыштаардыр. Ол ортулуктарның суг албас бедик черлеринге инек кажааларын чүге тудуп болбас деп. Тудуг материалы кылдыр ында өскен теректерни ажыглап болгай.

Эъжимде, чурттап, ажылдап турар малчыннар кыштаглаашкынны ниитизи-биле чогумчалыг чорудуп турарын демдеглээр херек. Ынчалзадаа бот-тогдунар, кайыын бир дарга келгеш, дузалаптар дээр азырадыкчы хөөнден үштүнар херек.

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң дирекциязы, кол специалистери малчыннарның зооветеринарлыг өөредилгезиң организаставааны канчап-даа таарышпас. Эъжимниң он тос коданында аныяк малчыннар колдаан. Олар боттары-ла өөренирин күзеп, арга-сүмени айтырып турарлар.

Малчыннарга далган, тарааны чедирип берип турары черле эки-дир. Ынчалза-даа тайылбыр, суртаал ажылдары шуут уттундурган. Лекторлар бөлүүн организастанар дивейн турар бис. Оода малчын өг-бүле бүрүзүнге солун, сеткүүлдерден чагыдып берген болза кандыг дээр. Бо хүннерде ийи хойжу бригадада чүгле дөрт малчын чагыдылгалыг бооп турар. Ынчангаш солун чагыдылгазын доп-дораан чорудары чүгүла апарган. Маңаа кол рольду бригадирлер, специалистер, тус чер эрге-чагыргазы ойнаар апаар. Бис олардан пегээр-даа ужурлуг бис.

Эъжимниң амгы болгаш чоокку келир үезин Кечил-оол аттыг совхоз (директору М. С. Донгак), Хайыракан тус чер эрге-чагыргазы (даргазы Б. К. Монгул-оол) шиитпирлээр дээрзи билдингир. Оларда четчир санныг тудугсуур, материалдыг күрлавырлар эвээш эвес. Чүгле шын ажыглаар херек.

Эге школа, интернат болгаш чурттаар бажыннар тудугларын бүгү чоннуң тудуу кылдыр санап, аңаа кижи күжүн, материалдыг болгаш моральдыг дузаны тус-тус кижилер, коллективтер киириштирип база болгай. Маңаа организакчы, бот-иделкей херек. Мурнакчы санал-оналдарны бүгү талазы-биле деткиир апаар.

Чүгле Эъжимниң эвес, а харын бүгү совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, аңаа дузалаар талазы-биле мырыңай чаа кожуунуң коллегиязын Хайыракан суурга эрттирдивис. Ам ол коллегиянын шиитпирлерин боттандырар дээш ажылдар чоруттунуп эгелээн. Эъжим талазы-биле кылза чогуур ажылдарның хемчээли улуг. Акша-хөреңги чокта бүттүнмес. Маңаа кожуун болгаш республика деңнелинге чедир боттуг дузаны кадары күзенчиг.

КЫЖЫН ХОНАР КЫШТАГЛАРДА

Кожуун чагыргазының чиик-каразы Улуг-Хемниң орбандылыг борзаң доштарының аразы-биле чорааш, бедик-бедик теректерлиг, курлак ажып турар терең сигеннерлиг ортулуктарын тавартыр Эъжим кайы сеп дээнзиг ыйыдып-ла олур. Совхозтуң кол зоотехниги Матвей Допуй-оол чолаачыга кайы угже баарын айтып каап чор. Эъжимге шагда МЧАЭ, колхоз-даа турганын каксы хөөреп, багай эвес үнүш-дүжүттү өстүрүп ап турганын демдегледи. 1957 чылдың күзүнүнде Сергей Бакизовичиге баарымга, мээң чыын бижип алганым кожаң ырларымны номчуп ора:

Эъжимимни, Ооруумну
Ээн-куруг кагбаан-на мен.
Эргим ынак эжикейге
Ээледип каан-на мен.

дей каапканы сагыжымга кире дүштү.

Баштай-ла Белдир-Дагда аныяк малчыннар Владимир, Чечек Доржуларның кыштаанга бардывыс. Аал ишти шупту даштын мал-маганын ыңай-бээр сайгарган, хураганнарын эмзирген чай-даа чок. Клеткаларда шору улгады берген ак-ак хураганнар салып берген сигеннерни одура ызырып, коошпаларда суланы амданнанган. Чараштары аажок, чазын үүнген ынай-хаактар-ла.

— Малчыннаа-ла чаа ийи чыл бооп-тур бис. Байдалывыс ам дээрезинде чүгээр. Суг чылдыр доскаарывыс дадаргаш, чарлып калган. Ам чаа септээш, эккеп берди. Ажык дээр адаанга ону үзүндери берге-ле-дир. Казанак кажааже киржип берген болза дыка-ла эки боор ийик — деп, кадарчы хомудады.

— Төрүүр хойга чораан эвес. Билдинмес үүлдер дыка хөй боор-дур. Өөредип, суме кадар кижи-даа чок. Даргалар чүгле негээр, ол-ла— деп, Чечек шынын чугаалады.

Кады чораан зоотехниги-вис ыыт-даа чок. Чүге дээрге хой ооллаар коданнарга малчыннарның өөредилгезин бо чылын организаставаан кижи болду. Ынчалза-даа немелде сиген дүжүрерин, доскаарны чылыгладырының хемчээн алырын мүн-не аазады.

Доржулардан ырак эвесте хоочун малчын Василий Сөрээдар кыштаглаан. Бажын, кажаазын агарты чугайлаан. Арыг-силин ырактан-на илден. Хоочун коктуг деп чүве ол-дур.

— Сиген-ширбиилим-не эвээш арты. Оон ыңай чүү-даа херек чок-деп, Василийниң дилээ-ле ол болду.

Хоюнуң денгели эки, хураганнары-даа шыырак. Төрүүр үс хой бүрүзүнден үс хураганны алыр сорулгалыг. Малчыннын чурттап орар байдалы база чогумчалыг. Совхоз далган, тарааны доктаамал эккеп берип турар. Бис чоруп турар үевисте ийи шоодай далганны берген. Эъжимчилер боттары хлебти от салыр печкаларынга быжырып чип орар. Малчын өгнүн херээжеп ээзиниң быжырган хлеви боостааже боду ажар дизе кандыг-даа хөөредиг эвес боор. Хоорай магазиннеринден ындыг чаагай хлебти тыппас-даа сен!

— 360 хойлуг бис. Оларның 150 хирези оолдапты. Ийистери база бар. Оон-моон келген хойлардан тургустунган чыынды кодан чүве. Ынчалза-даа эрткен чылдыындан черле эвээш хураган алыр-ла боор бис. Чогуур түннелдерни үндүрери элек. Ынчалза-даа алдынган хураганнарның чаңгызын-даа чидирбес дээш демисежири бистиң хүлээлгевис — деп шиитпирлиг чугаалап орар малчынга бүзүревес аргажок.

Бак-Кара-Сугда база-ла аныяк малчын Светлана Шулүукай чурттап орар. Кажаахораазының ишти чырык, белинде турар-даа болза, дамырак кара-суглар чанында. Ол суглар тос-тостуң соогунда безин арыг кылаңы дам барган агып чыдар. Машинабагажа, бензин, масло өртээ улгадып бергедээн бо үеде ол бойдустуң берип турары эртине-байлаа-дыр. Ынчангаш агып чыдар суг баштарын чүдеретпес, мал өдээ-биле холувас дээн ышкаш хемчеглерни алыр херек. Суг бажы бокталдырбас деп тываларның чаагай чанчылын утпаалынар!

Эъжимниң оң талакы эриин дургаар кезек чоруп орар, кедээр халды бээривиске, оруктан ырак эвесте аажок узун аныяк оол дескей аът сывыртап чор. Аът мунарының кандайы аажок, хире. Ынчалза-даа сүрген аъдын кынчыктырбады.

Ол оолдан ырак эвес кыштагда малчын уктуг Виктор Биче-Уттуштуң бичин казаанга келген улус, бистер, кадарчылар, аалдың улуг-биче ажы-төлү сыңмайн баар частывыс.

— Хоювус оолдап эгелеп тур. Амдыызында эки тур бис. Шагаан-Арыгда профтехучилищенин сургуулдары Николай Бурбужап биле Владимир Балбай-оол чедип келгеш, практика эрттирип турарлары бо. Кежээ-даа, кызымак-даа оолдар-дыр. Бирээзи дезиг аът сывыртап турары ол — деп, малчын хүлүмзүрүп чугаалааш, — чурттап орар бажыңывыс тар, дүү ол турган хос бажыңы кажаага чоокшуладыр тудуп берген болза дыка-ла эки ийик — деп чугаазын төндүрду.

Хоорай чурттуг оолдар хой кадарып, сакманчылап, аът мунуп, ажылга өөренип турары мактанчыг. Ынчалза-даа чылыг үеде коданда ырак эвес брустан кылган бүдүн бажыңны совхозтуң тудугжулары чоокшуладыр көжүрүп, тудуп бербээни харааданчыг болду.

Кирген кыштагларывыста үүрмек четпестер бар болза-даа, кыштаглаашкын улуг-ла дүвүрел чок эртип турар болду. Сагышты ейүп келир чангыс багай чүве — Эъжим малчыннарының кол нургулайы кандыг-даа солун, сеткүүлдерни чагыдып албаазы. Хем-далай кежир, 20-30 километр ыракта, даглар аразында чурттап турар малчыннарынга совхозтуң даргалары чаңгыс-даа солун, сеткүүл чагыдып оларынга дузалашпааны таан-даа чөгенчигдир.

Улуг чогаалчыныҥ, маадырлыг кижилериин ха-дунмалары, төрелдери, чоок кижилери чурттап ажылдап чоруур Эъжимде ниити байдал ындыг.

Кежик-оол ТӨРЕВЕ.
«Шынның» тускай корр.

ЧАТТЫГ-ХАЯ — ЧУРТУМ

Бо кыштагга келгеш, дөрт чыл болдувус. Одар-белчиири өшкүге аажок таарышкан. Даргалардан дыннаарымга, Эъжимниң Чаттыг-Хая талазынга өшкү өстүрер бригаданы организастаар деп турары черле үүлдүг ышкаш-тыр. Чүге дээрге, ангор өшкү амгы шагда, көдээ ажылагый продуктуларының үнези куду бооп турар үеде, безин улуг үнелиг дүкту берип турар болгай. Бир килограмм хой дүгүнүң өртээ, күрүнеге садарга, дөрт үс рубль безин четпес, а өшкүнүү үш мүндан кудулавас. Ол-даа болза эки-дир.

Бистин өшкүлеривис ортумаа-биле эрткен чылын бир башка онааштыр бир килограмм дүк берген. Бир эвес эрткен чылгы өртек-үне-биле алыр болза, совхозтуң биске эккеп берип турары сигенширбиили, суу дээш база өске-даа чарыгдалдарны алгаш кадарга безин ангор өшкү орулгалыг бооп турар.

Өске ээзи Хүлер-биле малчыннаа-ла ыр болбадывыс. Чаала беш чыл четкен. Бо үениң дургузунда кадарган малывысты онча-менди кыш ажырып, оон алдынган чаш төлдү доруктуруп келдивис. Малдан чаш төл алырының планныг онааалдазын эрткен чылын күүсетпээнивис хомуданчыг. Боттарывыстың буруувус база бар болбайн аан. Төрүлге үезинде бүгү күштү ынаар мөөнневейн барган хире бис. Бо чазын ол частырыгларны катаптавас дээш боттуг хемчеглерни алыр бис.

Бистин үевис хып дээн чалыы оолдар, кыстар мал ажылынче кээп турары өөрүнчүг-дүр. Ажылывыс аажок бачым, ажыы-биле чугаалаарга, хүн эрткени безин билдиртпейн баар. Чалгаа кижилерге-ле чалгаарангыг боор оң. Кежээ, хостуг үезинде солуннар, номнар номчуп, телевизор көрүп болбайн аан. Солуннарывысты бригадириивис эккеп берип турар. Көдээге ажылдап, чурттаары бир янзы онзагай талаалардыг. Бир эвес суур азы хоорай кирип, кашы хона берген болза, дораан-на чаныксай бээр чордум. Чаттыг-Хаяда кыштаам дүшке кирип туруп бээр.

Шораана ЧАШ-ООЛ.

Байдал кандыг эвес, көрээли

делгем-даа, 288 хоюнуң чаала бежени оолдаан. Өлгенчиткен чүве чок.

Малчын боду ук коданны күзүн чаа хүлээп алган. Чаш хураганнарының кадыкшылы дээш элээн хемчеглерни ап турары илден. Ишти эраан чүвелерге шай хайындырып, эмискиктеп турар,

Светлананың кажаазының бир чартыында Тамара Аракчааның кадарганы 138 анайының байдалы хирелиг. Ноябрь айның ийиги чартыындан бээр 38 баш хораан. Тамараның мурнунда турган малчын анайларны откарбайн, ырмазын сып каапкан хире.

— Оглум Эдик-биле анайларны өлүрбес дээш кызыпла турар улус-тур бис. Арып баксырааны аажок. Моон соңгаар өлбейн баар деп аазап шыдавас мен — деп, малчын муңгарап чугаалады.

Арган малды сегидип алырының аргалары канчап чок боор. Арбай, сула далганын хоюдуп, витаминниг чемнерден бээри чугула. Мал чемнеринге чарыгдаарынче угланган арбай, сула совхозтуң шаңында бар. Аъш-чем четчир үеде малды көрүп оргашла, өлүрүп аар эрге кымдаа-даа чок!

Калбак-Өдекте Александр Бичикейниң хойлары бо чылын беш дугаар ооллап турар. 321 хойнуң чээрби бежи ооллаан. Бир хой ара салган. Малчындаа, оон өөнүң ээзи Севээлей Түлүшовна-даа чээрби сес чыл дургузунда кадарчылап келгеннер. Эъжимде эн-не дүржулгалыг, улуг назылыг малчыннарның санында кирип турар. Сиген-ширбиили хиреша-биле бар-даа болза, одаар хөмүр-дажы чок. Шак-ла ындыг байдал оларның кожазы Роберт Сөрээдар, Чөдураа Чашпан-оол сугларның кыштаанда база бар. Бо ийи кыштаг Улуг-Хем шынаазындан дыка ырак бедик даглар арыглап алыр турганнар. Олла хүннерде ал-боттарының, ажы-төлүнүң идик-хевин, орун-дөжээн арыглап, силгип, өг иштин чурумчудуп, аян-шинчи киириптер. Шагаада ойнаар кажык, шыдыраа, даалы, көзер, тевек ышкаш үүлдерни четчелеп, чүнгулаарынга ажыглаар алгы-кешти белеткеп ап, ырлар, кожамыктар, үлегер чугаалар, тывызыктарны доктаадып, сактып алгылаар деп база дыннаан мен. Амгы үе берге-даа болза, бо хүннерде бистин республиканың хөй-хөй чурттакчылары аъш-чем аймаан боттарының кыгганнары ышкаш күрлап ап, Шагаага белеткелдиг ужуражыр боор дээрзинге бүзүрээр мен. База бир чугаалаар чүве чүл дээрге, Шагаа хүннеринде тыва улуста бир эки чанчыл бар. Олар ону кыгганнарындан, аданелериниден салгап, дөзеп алганнар. Ол болза, бот-боттарын хүндүлежип, өглериниче, аал-оранынче чалажыры-дыр Ол чанчыл ам-даа каглынмаан: кады-кожа улусту көөрге бола чалашкан, хүндүлешкен, хөөрешкен чугаалашкан турарлар ийик чоп. Хире-шаа-биле дөргүл-төрел аайы-биле дээрим ол. Шак ол чаагай чанчыл ам болур Шагаада базала элбек болурун күзээр, йөрээр мен.

Кел чыдар көк Ыт чылынын Шагаазынга үткүштүр белеткел ажылдары Кызыл хоорайда барык дооступ турар. Арат шөлүнге болур улуг байырлалдын кааслалгазын кылган, ол хүн чаңгыланыр музыка-аялганы тыпкан, байырлалдын сценарийин республиканга суваглыг культура ажылдакчылары Айлана Чадамба биле Кадр-оол Сагды олар тургусканнар. Шагаага киржир өске күүседикчилерни четчеләәй. А Шагаа бүдүүзүнде «Экер эрлернин мөөрейи» конкурсту, 'тар делгелгезинин шоу-көрүлдезин база хоорайнын культура албан черлеринге темалыг кежээлерни эрттиргилээр бис.

— Ам чажырып канчаар, коммунистиг пропаганда үезинде Шагаа «репрессияга» таваржып, шажын-чүдүлге-биле холбаалыг дээш хоруглаттырып турган болгай. Маңаа хамаарыштыр Силерде кандыг бодал барыл. Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Ол ылап-ла шын чүве болгай. 1978 чылда институт дооскаш, Кызылга чедип келдим. Оон улаштыр хөгжүм-шии театрынга ажылдап эгеледим. Ынчан эрги чанчылдарны катап оттурар, диригзер деп шыырак бодалдыг келген мен. Ол чылдарда театрга Шагаа эрттирер дээрге шуут удур улус турду. Ам канчаар, ийи чыл эрткенде кезек аныяк эртемденнер, культураның чамдык ажылдакчылары чыглып алгаш шагаааладывыс ийин он. Ынчан театрның амгы кол режиссеру Александр Ооржак база орта киришкен кижи болгай. Оон та кайыын-чүүден чыт тыртып, сөс дыннап каапкан чүве, ынчан партия обкомунуң, партияның хоорай комитединиң улуг удуртукчулары бистерни бир-ле өске үзел-бодалдыг националистер кылдыр көрүп, «үүлгеткен хөрээвисти» сайгарып шаг болганнар ийин. Черле ынчан аныяк кижилер боттарының изиг күзелин илередип, кандыг-ла-бир эки, ажыктыг ажыл-херек кылып эгелей бээрге-ле, ону ара соксадып, хөме базарын бодай бээр удуртукчулар ынчан турганнарын ам-даа хомудап чоруур мен. Чижээ, аныяк эмчи Владимир Орус-оол ушу секциязы ажылып ап, аңаа аныяк оолдарны киириштирип, эвилелдеп эгелээрге канчалчык. Дораан-на ону шугумчулел күжү-биле сый шаап эгелеп-лер. Ол аныяк кижиниң кол сорулгазы — арагалаар, оон ок-бижек тудуп алгаш хулганнаар, кем-херек үүлгедир аныяктарны эвээжедип, чавырылдырары турган чүве. Ону шуут-ла кижи өлүрер дайзынар белеткеп турар-дыр сен дижип тургулады. Ынчалзадаа быжыг тура-соруктуг ол аныяк кижи күзээнин чедип алганынга өөрүп чор мен. А оон соонда оон ол эгелээшкини бүгү Тывага тарай берген, барык-ла кожуун бүрүзүнге ушу секциялары ак оруун уламчылап чоруй бардылар. Ол секцияларга кыстар безин киржип эгеледи чоп. Бо чижектерни мында киирип, сактып келгенимде ужур, чылдаган бар чүве. Чажырып канчаар, ам кандыг-дыр, ожаан көрүнер даан. Хөй-хөй аныяк-даа, улгады-даа берген эр болгаш кыс хиндиктиг улустар арага-дарыны өй-чижек чок үргүлчү ижип чоруурундан сузу бастынып, чударгайы кончуг апарган ышкажыл. Ындыг кижилер акша-төгерикти кайыын тывар деп, ажы-төлүн канчап азыраар, доруктурар деп. Ынчангаш чүгле ындыг ажыг сугнун хайынга хактыра берген кижилер эвес, а өске-даа улустар аргалыг-ла болза ламаларга чүдүп, ном номчудуп ап, хамнарга сан салдырып, хай-бачыттан чайлаттырып алырын күзээр-дир мен. Сагындырып каайн: Шагаа хүнүнде, оон бүдүүзүнде Улуг-Хемниң ол чарыында хүрээге ламалар, а ийи хемнин белдиринге, «Найырал» кинотеатрынга хамнар ажылдаарлар.

—Силер республикага Шагаа эрттирер комиссияның даргазы кижи болгай силер, сайыт. Хөй эвес үе кадында чугаалажып олурувуста, дыка-ла чай чогуңарны көрүп, билип олур мен. Ынчаарга бо улуг байырлалды организастап эрттиреринге чарыгдалдар хөй үнер ышкаш-тыр. Чылгычы Чимит-Доржуевич, акша-төгерик ыптынып алыры бо берге үеде деткикчилериңер бар бе?

— Бо айтырыгга харыы бээр мурнунда мындыг чүве чугаалап каайн. Шагаанын бүдүүзүнде, оон эртер хүнүнде чүс-чүс кижилер чүгле лама, хамнарга барып чалбарыыр эвес болгай. Оларның хөй кезин клубтарга, Культура бажыннарынга, библиотекаларга аалчы болуп чеде бээрлер. Ынчангаш Шагаа бүдүүзүнде ол албан черлерин ишти-даштын арыглап, аштап алырын, кижилерге ээлдек-эвилен болурун бүгү-ле культура одагларының коллективтеринге дынаткылаан бис. А деткикчилер талазы-биле мындыг: бо удаада оларның дүзаазынга даянмас деп шиитпирлээн бис. Бистин яамы чүгле Арат шөлүнге Шагаа байырлалы эрттирер дээш сес миллион рубльди, а ийи хемнин белдиринге, национал парк аксынга болур хамнар дагылгазынга янзы-бүрү оюн-тоглаага болгаш өске-даа чүүлдерге чарыгдаары-биле чеди миллион рубльди хоорай чагыргазы тускайлап бээри көрдүнген чүве.

— Ам моорлап келир көк Ыт чылынын Шагаазын таварыштыр силерге, республиканын бүгү культура ажылдакчыларынга аас-кежикти, ажылга чедишкинни, ак орукту күзеп тур бис. Интервью бергенинер дээш четтирдивис.

Айтырыгларны Шангыр-оол ДОРЖУ салган.

«ШАГАА-94»

«ЫЯК БЕЛЕТКЕЛ ЧОКТА, ЫЛАП ШАГАА ЭРТПЕС-ТИР ИЙИН»

Хүн эрткен тудум-на тыва улустуң шаг-төөгүден бээр чанчыл болуп келген байырлалы — Шагаа чоокшулап кел чыдар. Ол дээрге тыва культураның бурунгаар базымынга быжыг быра болбушаан, ангы-ангы кижилерге, тус-тус өг-бүлелерге ал-боттун, сагыш-сеткилдин арыглаашкынын шажынчүдүлгениң ачы-дузазы, авыралы-биле кылдырып ап, төрээн бойдузунга аъш-чеминиң дээжизин чажып, чалбарыг кылыч алыр арганы берип турар улусчу ёзу-чурум ышкажыл. Шагаа дугайын ханы угаап көөр болза, ында кижинин бодунга, амыдыралынга хамаарышкан эки үүлдер-ле хөй. Лама чалап, хам хооп алгаш, аарыг-аржыктан, хай-бачыттан аасдылдан чайладып, ак орук оруктадып алырга, кижиге оон эки үүү херек боор. Оон-даа ынай улаштыр бодап олуларга, өске айтырыглар база чайгаар-ла тыптып келгилээр-дир. А ам байырлал чоокшулап олурар болганда, ажыл-херекчи байдалче шилчип, ол хүн, февраль 11-де, Шагаа хүнүнге уткүштур белеткел ажылдары канчаар чоруп турарын ону эрттирер организакчыларның бирээзи — республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Ч. Ч.-Д. Ондардан бистин корреспондентивис сонуургап, аңаа каш айтырыг салган.

— Ам удавас көк Ыт чылының Шагаазы моорлап келир болгай. Ону тыва черге улуг байырлал кылдыр демдеглеп эрттирер деп турар-дыр. Ындыг болганда, аңаа үткүштүр ыяк белеткел херек эвес бе. Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Ийе, ындыг апаар. Ыяк белеткел чокта, ылап шагаалап алыры болдунмас-тыр ийин. Улуг улустуң чугаазын дыннаарга, орта белеткелди чай сөөлзүредир эгелей бээр дээр чораан. Ынчан олар саржаг, чөкпек, ааржы, күрүт, эзжегей дээн ышкаш суттен бүдүрген чемнерни күрлап алырлар. А кажан кыштаанга көжүп келгеш, шээр малды өлүрүп, бода малды соп аар, а оларның эдин үүжелеп каар. А кажан Шагаа бүдүүзү келирге, кажаа-хораазының иштин-даштын база кодан девискээрин, өглер чоогун аштап, ийлаан Шагаазынга үткүштүр белеткел ажылдары Кызыл хоорайда барык дооступ турар. Арат шөлүнге болур улуг байырлалдын кааслалгазын кылган, ол хүн чаңгыланыр музыка-аялганы тыпкан, байырлалдын сценарийин республиканга суваглыг культура ажылдакчылары Айлана Чадамба биле Кадр-оол Сагды олар тургусканнар. Шагаага киржир өске күүседикчилерни четчеләәй. А Шагаа бүдүүзүнде «Экер эрлернин мөөрейи» конкурсту, 'тар делгелгезинин шоу-көрүлдезин база хоорайнын культура албан черлеринге темалыг кежээлерни эрттиргилээр бис.

— Ам чажырып канчаар, коммунистиг пропаганда үезинде Шагаа «репрессияга» таваржып, шажын-чүдүлге-биле холбаалыг дээш хоруглаттырып турган болгай. Маңаа хамаарыштыр Силерде кандыг бодал барыл. Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Ол ылап-ла шын чүве болгай. 1978 чылда институт дооскаш, Кызылга чедип келдим. Оон улаштыр хөгжүм-шии театрынга ажылдап эгеледим. Ынчан эрги чанчылдарны катап оттурар, диригзер деп шыырак бодалдыг келген мен. Ол чылдарда театрга Шагаа эрттирер дээрге шуут удур улус турду. Ам канчаар, ийи чыл эрткенде кезек аныяк эртемденнер, культураның чамдык ажылдакчылары чыглып алгаш шагаааладывыс ийин он. Ынчан театрның амгы кол режиссеру Александр Ооржак база орта киришкен кижи болгай. Оон та кайыын-чүүден чыт тыртып, сөс дыннап каапкан чүве, ынчан партия обкомунуң, партияның хоорай комитединиң улуг удуртукчулары бистерни бир-ле өске үзел-бодалдыг националистер кылдыр көрүп, «үүлгеткен хөрээвисти» сайгарып шаг болганнар ийин. Черле ынчан аныяк кижилер боттарының изиг күзелин илередип, кандыг-ла-бир эки, ажыктыг ажыл-херек кылып эгелей бээрге-ле, ону ара соксадып, хөме базарын бодай бээр удуртукчулар ынчан турганнарын ам-даа хомудап чоруур мен. Чижээ, аныяк эмчи Владимир Орус-оол ушу секциязы ажылып ап, аңаа аныяк оолдарны киириштирип, эвилелдеп эгелээрге канчалчык. Дораан-на ону шугумчулел күжү-биле сый шаап эгелеп-лер. Ол аныяк кижиниң кол сорулгазы — арагалаар, оон ок-бижек тудуп алгаш хулганнаар, кем-херек үүлгедир аныяктарны эвээжедип, чавырылдырары турган чүве. Ону шуут-ла кижи өлүрер дайзынар белеткеп турар-дыр сен дижип тургулады. Ынчалзадаа быжыг тура-соруктуг ол аныяк кижи күзээнин чедип алганынга өөрүп чор мен. А оон соонда оон ол эгелээшкини бүгү Тывага тарай берген, барык-ла кожуун бүрүзүнге ушу секциялары ак оруун уламчылап чоруй бардылар. Ол секцияларга кыстар безин киржип эгеледи чоп. Бо чижектерни мында киирип, сактып келгенимде ужур, чылдаган бар чүве. Чажырып канчаар, ам кандыг-дыр, ожаан көрүнер даан. Хөй-хөй аныяк-даа, улгады-даа берген эр болгаш кыс хиндиктиг улустар арага-дарыны өй-чижек чок үргүлчү ижип чоруурундан сузу бастынып, чударгайы кончуг апарган ышкажыл. Ындыг кижилер акша-төгерикти кайыын тывар деп, ажы-төлүн канчап азыраар, доруктурар деп. Ынчангаш чүгле ындыг ажыг сугнун хайынга хактыра берген кижилер эвес, а өске-даа улустар аргалыг-ла болза ламаларга чүдүп, ном номчудуп ап, хамнарга сан салдырып, хай-бачыттан чайлаттырып алырын күзээр-дир мен. Сагындырып каайн: Шагаа хүнүнде, оон бүдүүзүнде Улуг-Хемниң ол чарыында хүрээге ламалар, а ийи хемнин белдиринге, «Найырал» кинотеатрынга хамнар ажылдаарлар.

—Силер республикага Шагаа эрттирер комиссияның даргазы кижи болгай силер, сайыт. Хөй эвес үе кадында чугаалажып олурувуста, дыка-ла чай чогуңарны көрүп, билип олур мен. Ынчаарга бо улуг байырлалды организастап эрттиреринге чарыгдалдар хөй үнер ышкаш-тыр. Чылгычы Чимит-Доржуевич, акша-төгерик ыптынып алыры бо берге үеде деткикчилериңер бар бе?

— Бо айтырыгга харыы бээр мурнунда мындыг чүве чугаалап каайн. Шагаанын бүдүүзүнде, оон эртер хүнүнде чүс-чүс кижилер чүгле лама, хамнарга барып чалбарыыр эвес болгай. Оларның хөй кезин клубтарга, Культура бажыннарынга, библиотекаларга аалчы болуп чеде бээрлер. Ынчангаш Шагаа бүдүүзүнде ол албан черлерин ишти-даштын арыглап, аштап алырын, кижилерге ээлдек-эвилен болурун бүгү-ле культура одагларының коллективтеринге дынаткылаан бис. А деткикчилер талазы-биле мындыг: бо удаада оларның дүзаазынга даянмас деп шиитпирлээн бис. Бистин яамы чүгле Арат шөлүнге Шагаа байырлалы эрттирер дээш сес миллион рубльди, а ийи хемнин белдиринге, национал парк аксынга болур хамнар дагылгазынга янзы-бүрү оюн-тоглаага болгаш өске-даа чүүлдерге чарыгдаары-биле чеди миллион рубльди хоорай чагыргазы тускайлап бээри көрдүнген чүве.

— Ам моорлап келир көк Ыт чылынын Шагаазын таварыштыр силерге, республиканын бүгү культура ажылдакчыларынга аас-кежикти, ажылга чедишкинни, ак орукту күзеп тур бис. Интервью бергенинер дээш четтирдивис.

Айтырыгларны Шангыр-оол ДОРЖУ салган.

АЛБАНОРУУАК

«Мээң оглум кайдал?» деп «Шынга» үнген Вячеслав Сүрүңович Салчактың материалынга хамаарыштыр бижиттинген

Социалистиг болгаш демократтыг чурттарны санаваска, делегей ареназынга эң күштүг күруне кылдыр санадып турган ССРЭ кырынче бомба октапканы-биле дөмей, буступ чаштай берген. Оваарымча чок, чүү болу бээриндаа бодап шыдаваан М. С. Горбачевтуң «командазы» чеди катап шүгдүнер, бодаар, угаар тургаш, четпес доңну үзе шаптарга, шоодайда тараа ышкаш, тоо-быдарай чашканнаны бергени ол ыйнаан. Ам келгеш, оларның кылган частырыгларының довураанга биеэги-ле кээргенчиг чон боражып, оон үне бээр орукту тыппайн, туман аразында аскан кижи дег, кайнаар баарын билбейн турары бо ышкажыл. Ынчаар хойтпакталган чуртта, ындыг черде ам чүү боон турар-дыр: өлүм-чидим, ханчин, ыы-сыы. Бурган деп үлүг Сүлде бар болза, хөөкүй чонну ол човуландан адырып каан болза, аза деп Шулбус турар чүве болза, чонунга ёра кылган ындыг кижилерни алгаш барган болза. Черле ынчаш, кижи сагыжында чок чүвезин дыңнаар, угаанынга кирбээн чүвезин көөр апарган үе-дир бо.

Кижилерниң өлүрү-даа, өлүмү-даа коргунчуг апарган: ок-боо, мези-бижек, күштээшкин, күчүлээшкин. Ол бүгү соксаар туржук, хүн бүрү өзүп турар. Ооң-биле кады оор деп бачыттыг чаңчыл чарыштырбышаан, туман-биле дөмей хөме ан келген. «Албан оруу ак» деп тыва чонумнуң чугаазы бар. Ону хөйле кижилер амыдыралынга көрген. А бөгүн...? Үндезин хоойлуда бижээнин ёзугаар, ыдыктыг хүлээлгезин күүседир дээш шериг чоруткананыяк, чаш, чараш оолдарывыстың салым-чолу-биле үүү болуп турар-дыр? Солун, сесткүүлге ол дугайында эвээш эвести бижээн.

Ам мээң холумда 1994 чылдың январь 11-де № 5 (15225) дугаарлыг «Шын» солун. Ону номчааш, хөй ажы-төлдүң адазы кижи болгаш чүрээм саргып, бажым аарый берди. Чүге дээрге — мээң дуцмам болур. уругнуң кара чаңгыс оглу шериг баргаш ээп көлбээн. Ооң авазы,ам арта кадыы багай, үргүлчү эмчилээр не кижи. Дуңмамны чүү деп оожургадыр мен, «албан оруу ак» деп каардан өске. Ол чаңгыс оглун шериг чорутпайн баар эргелиг турган. Мен ол дугайында аңаа чугаалаарымга: «Ажырбас ыйнаан, акым. Албан оруу ак, шериг чери дарга-бошкалыг, командирлерлиг, ээлээр, харыылаар чер болганда» — деп додалын илереткен. Тыва чонда, бижип кагбаан, мындыг хажыттынмас хоойлу бар «Өскениң төлү—мээң, мээң төлүм—өскениң» деп. Ынчангаш тыва кижи чаш төл ылгавас, аңаа ынак, бакка таварышса дузалаар, бергээ таварышса деткип чоруурунуң ужуру-даа ында. Мээң чонум бүгү төөгүзүнде ол чаңчылдардан кайын адырлырыл аан, каккан кадаг, чыпшынган хырба-дыр оң.

Оон-на ужуру боор, улустуң ажы-төлүнүң салым-чолун бодунга чоок көрүп, адаиелерниң хөй-ниитичи комитединиң күүсекчи органын тургускаш, оон удуртукчузу болу берген Вячеслав Сүрүңович Салчакка кандыг ада, кандыг ие өөрүвес, мөгейбес боор. Эриг баарлыг, ак сеткилдиг, быжыг туруштуг чоруулар дээш чоннуң буянын четтирер апаар силер, Вячеслав Сюрюнович! Силерниң «Мээң оглум кайдал?» деп үүлүнерде Ырыстуу Монгуштуң болгаш өскелериндаа дугайында хөй чижектер биживес мен. Ол дугайында барымдаалыг үүлдер хөйүбиле бижиттинген. Мен ам бодумнуң бодалдарымны бижип көрейн. Езулуг демократияга чедир чеже моондак, шаптараазын, бергедээшкинерни, а харын-даа удур туруушкуннарны ажып эрткеш чедер чон бис ыйнаан. Эң-не коргунчуг чүве, чамдык кижилерниң, демократияның кызыгаар чок хостуун, чүүү-даа кылыр дизе, хөңнүм билир, каяа-даа чурттаар дизимзе, турам билир деп шын эвес билишкиннинде боон турар. Ооң уламындан хоойлуда көрдүнген эрге-хүлээлгелер, дүрүм-саавырлардан, доктаал-шинтпирлерден чайлааны-дыр. Ол чорук чамдык ийи-чаңгыс кижилерден эгелээш албан-организация, а харын-даа бүдүрүлге черлеринге салдарын халдаткан эвес, а чурттуң дынын тудуп турар, ооң камгаланыр күчүзү, чөленгижи чепсектиг күштерде (шериг черинде) база хөрлээлей берген. Шериг черлеринде (шуптузунда эвес) аймак-сөөк ылгаар, кижилерни түрүүр, эттээрсогар, оларны базынчактаар чорук ооң көскү чижээ-дир. Кижиниң чаа-ла 18 харлыг оглун тускай эмчи хыналдазын эрттиргеш, бүгү талазыбиле кадык-тыр дээш эмчилерниң ону шыңзыткан таңмазын баскаш, хавырып аппаргаш, ооң соонда «оглунар дескен» азы «оглунар читкен» дээрге, кайы хире каржы болгаш хоойлуга көрүшкектир.

Оглун чидирген не кижиниң чугаалааны ышкаш, «ээлээр, харыылаар» кижилери ам кайыл ынчаш? Хоойлу кандыг-даа кижиниң эргезин магадылап турар чүве болганда, ол читкен кижиниң дугайында ам кым хоойлу мурнунга харыылаарыл? Кижиниң төлү кадык-шыырак чоруткан-дыр, ол хевээр мендичаагай ээп келген турар ужурлуг. Бо чорукту Ыраккы Чөөн үүктүң шериг округубиле ооң командылакчызыбиле харылзажып турган, чыл ажып-даа турза, кижиниң турган кезээ билдингир, бар чыткан өске кезээ база билдингир чүве болганда, шериг кижилерни кым үдеп чорааныл азы кым ол үеде хүлээп алганыл деп чүвени тодарадып алыры белен-дир. Кым харыысалга үүктээрил дээрзин ынчаар тодарадыр үжүрлүг.

Ону кым уктаар, дилээр база тыварыл деп айтырыг ам туруп келди але? Ол дээрге кандыг-даа чарыгдалды үндүрүп тургаш кылыр ужурлуг бистиң Чазаавыстың дорт хүлээлгези-дир. Ындыг харыысалга болгаш хүлээлге Чазактан чайлавас болгаш дүшпес-даа. Ам дараазында мындыг үүлдү бижиир бодаан мен. Бистиң Тыва Республика Россия Федерациязының иштинде ботдогуннаан тускай күрүне апарганывыс шын-на харын. Ынчалза-даа каш борбак санныг тыва чоннуң шериг чоруткаш, Афганистанга өлген, бертинген чаш төлдери, ам бодувустуң тайбың черивисти камгалаар дээш Россияның янзы-бүрү булуннарында чаш төлдеривистиң өлүп, чидип, дезип турары тыва кижилерни, ооң Чазаан, а харын-даа Россияның Чазаан канчап дувуретпейн турар үүвел? Байдал бо хевээр турар болза, ам шеригде болгаш моон соңгаар-даа чоруур оолдарывыстың бүрүн, амылыг кээринге кым бүзүрээрил? Ону кым ындыг үүве болбас деп магадылаарыл ынчаш? Бүзүрээри берге. Ооң кадында амыдыралдың ажыг дузун амзаваан, ону көрбээн, аагайлап өстүрүп каан ажы-төлүвүс ажыг арага ижип алгаш, амы-тынындан чежези чарлып турар-дыр, а ону амгы кеземче-дүрүм хоойлузу-биле болдурбайн баар бис деп бисти юристер-даа, социологтар-даа, а харын-даа Чазак-даа аазап шыдавазын билир мен.

Ол бистиң чаа соңгуткан Дээди Хуралывыстың хоойлу ажылдан кылыр кылдыр соңгуткан депутаттарывыстың арын-нүүрүнге артар ийнаан. Өлүрүүшкүн, үптээшкин, күштээшкин, хээли, экономиктиг кем-херек болгаш оорлаар чорукка удур шыңгыы хоойлу тургуспас болза, бистиң чүртүвүс, ооң чону кажанда-даа эки үүлдү манаан күзелинге чедип шыдавас. Ол — кижи төрелгениниң амыдыралында бадыткаттынган хоойлу-дур. Ам каш санныг тыва чонувустуң ажы-төлүн канчап камгалап аар бис? Сөөлгү үеде тыва хөрээжен чонувустуң ажы-төл божууру чылдан чылче кызырлып олурар ышкажыгай. Мындыг турда, тыва улустуң саны өзер хамаанчок, кызырлыр, а ооң күрүне боон догуннаары безин чөгенчиг-дир. Феодалдыг Тыва тускай кызыгаарлыг турган, ооң кызыгаарын шериг-даа камагалавайн турган. Ооң черинче өскелер-даа халдаваан, олар өскелерже-даа халдаваан. ТАР турда, харын автономнуг область апаргаш чамдык черлерин Моолга, соонда Россияга берипкен деп чугаа бар-ла харын. Тускай нациялыг, чурттуг, культуралыг, дылдыг, онзагай чаңчылдыг каш санныг чонну өске миллион-миллион чурттакчылыг улуг күрүнелер-даа бир янзы көрүп, ооң сайзыралын, кижилер мандып көвүдээрин делегей чергези-биле канчап көрбес үүве деп. Эвээш санныг тыва чонувустуң оолдарын шеригге келдирбес дугайында Россияның Чазаанга тускай дилегни тургусса кандыг үүвел? Чоп ону бодунуң үезинде Буян-Бадыргы безин ак хаанга бижээн ышкаш ийик. Кижи бараан-даа эвес, эт-мал-даа эвес-ле болгай. Эт-мал, бараан-даа болза, баар черинче бижик-фактуралыг, керээлиг боор үүве болгай. Моон соңгаар шеригже чоруур кижилерни үүгле шинчилге эрткенибиле кызыгаарлаан, алыр дээр болза, черле шын эвес. Ол кижилериниң бүгү байдалын өөренип көөр херек. Оон аңгыда, кижилериниң орус дылды билирин (ылаңгыя көдээниң), ооң бүдүжүнде аажы-чаңын, тура-соруктуун ада-нелериниң киржилгезибиле көөру чугула. Бир эвес шериг херээн эрттирип болур деп түннелге кээр болза, ынчан шериг кижиниң аалоранынга менди-чаагай ээп кээр дугайында керээге шериг комиссариады атты салгаш, таңмазын басканда чорудар болза эки-дир. Черле ынчаш үүгле шериг баар оолдар нелериниң комитеттери эвес, а шериг кезектерингe шериглериниң эрге-ажыын камгалаар комитеттерни тургузарын чедип алыры чугула ышкаш-тыр.

Мындыг берге, нарын үеде улустуң ажы-төлүнүң салымы дээш тургустунуп турар бо чаа органның — адаиелер комитединге бүгү аргалар-биле дузалаары албан апарган деп чүвени Тываның хамааты бүрүзү медереп билип турар деп чүвеге чигзинмес мен. Шериг оолдар ада-нелериниң комитеди тускай агар санны ажыткаш, ону дарый солунга чарлаар болза эки. Аңаа саң-хөөбиле дузалаары албан апарган деп чүвени билзе чогуур. Шалындан, черден, орулгадан дээш, өске-даа үүлдерден үндүргүнү күрүне тыртып аптургаш, ол комитетке акша дузаламчызын көргүзүп шыдавас хире ядарай бербээнне боор. Агар сан ажыдыпса, төлүм дээнде тыва кижи кончуг, каш-даа акшаны чорудуптар эвес бе. Чаа тургустунган ада-иелер комитеди канчап-даа «артык орган-дыр» деп кымнын-даа талазындан чемелетпес ужурлуг.

Ынчангаш ада-иелер комитеди түр-даа черде азы өскээр көже-даа бээр үүве болза, бодунуң адрезин солун арнынга дыңнадып каап турар болза эки боор деп идегедим. Ынчангаш кол-ла үүве — буруулуглар кеземчеден чайлавазын деп үүвеге идегеп артар апаар.

Сүт-Хөл кожуун. Семдер-оол МОНГУШ.

Шериг албаны — ыдыктыг хүлээлге

Сайыт-биле кожа оргаш...

«...КҮРҮНЕ БҮРҮЗҮ БОДУНУҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУН КАМГАЛААР ОРГАННЫГ»

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин Чаа чыл бүдүүзүнде бодунуң тускай Чарлыы-биле Айыыл чок чорук яамызын дүжүрген болгай. Ооң-биле холбаштыр Тыва Республиканың ам тургустунган контрразведка албанының директору Ч. А. УДУМБАРА-биле бистиң корреспондентивис Виктор Кара-Салдың беседазын парладывыс.

— Эрткен чылдың декабрь 21-де Россияның Президентизи Б. Ельцининиң «Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң яамызын эде тургускаш, ооң орнунга Россия Федерациязының Контрразведказының федералдыг албан черин тургузар дугайында» Чарлыы үнген. Ынчаарга ооң мурнунда үеларде айыыл чок чорук албанының ажылының чамдык угланыышкыннарын, сорулгаларын өскертир деп турар дээн уткалыг ийи-чаңгыс материалдар төп солуннарга база үнүп турган. Ынчангаш чамдык журналистерниң даап бодаашкыннары база шын болуп турары бо удаада бадыткаттынып турар-дыр.

А бистиң яамының ажылдакчылары мындыг уткалыг чарлык үнүп кээр деп бодавайн турган болбайн канчаар. Айыыл чок чорук камгалаар органнарның ажылчорудулгазын амгы үениң байдалынга дүүштүр тургузар, яамыга хамаарышкан хоойлуларның чамдык үүлдерин эде көөр дээн уткалыг бодалдар, саналдар сөөлгү үеге чедир бистиң ажылдакчыларывыстың талазындан үнүп кээп турган.

Чурттуң айыыл чок чер органнарында өскерилгелер, эде тургустунуушкуннар, кызырылдалар дээн чижектиг үүлдер болбас дээрзиниң дугайында кым-даа чугаалаваан болгай. Ынчангаш чурттуң рынокче шилчип турар чадазында өскерилгелер черле турар апаар. Ол хамаанчок, төп дээди эргечагырга органнарында бо үүнерде улуг өскерлиишкиннер болуп турарын чон билир. Ынчангаш үнген чарлыкка хамаарыштыр бистиң ажылдакчыларывыстың талазындан онза улуг дүвүрел чок болуп турарын дыңнадыр бодаан ийик мен. Ындыг-даа болза кайда-даа ажылдап турар хамааты кижи бүрүзүнге ооң ажылдап турган черин солуп, өске ажылче шилчиири дээрге анаа-ла бир үүве эвес болгай. Кижи бүрүзү амыдырал-чуртталгалыг, ажы-төлдүг, эш-өөрлүг...

— Силерниң албанынарда структура талазы-биле кандыг өскерлиишкиннер туруп болурул?

— Яамының адынга хамаарыштыр чугаалаар болза, амдыызында бистиң бодап турарывыс-биле Тыва Республиканың контрразведка албаны болур.

Ынчаарга Б. Ельцин «Россия Федерациязының Контрразведказының федералдыг албан черинин дугайында» Дүрүмнү» бадылаан. Ол дүрүм ёзугаар контрразведка органнарының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары мындыг болур: даштыкы тускай разведка албан черлериниң, организацияларның Россия Федерациязынга удур үрегдекчи чоруун, разведказын илередир, ону баш удур болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр.

Оон ынай, РФ-тиң айыыл чок чоруунга багай салдар чедирип болгу дег медээлерни дилеп тывары болгаш оларны РФ-тиң Президентизинге илеткээри болгаш чыын бээри болуп турар.

Бистиң ажылывыстың база бир кол сорулгазы — терроризмге удур база ок-чепсектиг, наркотиктиг будүмелдерни хоойлуга дүүшпес аргалар-биле садып-сайгарар чоруктар-биле болгаш күрүне тургузуун өскертир, эргечагырганы чепсек күжү-биле дүжүрер сорулгалыг тургустунган бөлүктер-биле демисел чорудары. Күрүне чажыттарын камгалап кадагалаары болгаш кызыгаар камгалалынга хамаарыштыр контрразведка ажылы бистиң дорт хүлээлгелеривис-тир.

Оон аңгыда, чурттуң хамаатыларының даштыкыже чоруп база Россияның девискээринче кирерин, ол ышкаш даштыкы хамаатыларның Россия девискээринге хостуг чоруурун магадылаар айтыыглар база контрразведка органнарынга хамааржыр.

Чепсектиг Күштерге, кызыгаар болгаш иштики херектер органнарында бактаап турар шериг кезектеринге, улус ажыл-агыйынын чугула объектилеринге айыыл чок чорукту хаидырары контрразведканың база бир чугула сорулгазы болур.

Ынчангаш чаа Дүрүм ёзугаар контрразведка органнарынга дааскан кол-кол сорулгаларны чугаалаарга мындыгдыр.

Амгы үеде Тыва Республиканың Айыыл чок чоруунуң яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары барык 70 хире кижи болуп турар. Ам ол сан моон-даа кызырлыр апаар. Биске моон мурнунда турган истелге салбырының штады прокуратураже шилчий бээр. Чамдык килдистер узуткаттынар.

Бистиң материал-техниктиг баазавысты, акша-төгеринивисти, машина-балгадывысты Москвада яамыдан дорт хандырып турар деп чүвени демдеглезе эки боор. Ындыг болган төлээде Тывада контрразведка органынга каш акшаны, чүү бээри, каш ажылдакчы турары төптен кол хамааржыр.

— Силериң албан черинге кызырылда болур болза, яамыга ажылдап турган кижилер каяа ажылдап болурул? Чүге дизе силериң чамдык улустарынар прокуратураже болгаш ИХЯ-же кирер деп чугаа хоорайда тарап турар апарган.

— Бирээде, бистиң ажылдакчыларывыс улус ажылагыйының аңгы-аңгы адырларындан келген тускай дээди эртемниг кижилер болуп турар. Оларның аразында экономистер, инженерлер, башкылар, юристер, даштыкы дылдар билир кижилер хөй. Харын-даа 2-3 мергежилдиглер бар. Ынчангаш чамдык кижилер бистен чоруйдаа баар болза, оларга ажыл тып алыры ындыг-ла берге эвес деп додаар мен. Чамдык албан черлери, организациялар, коммерция черлери бистиң ажылдакчыларывысты боттарынче чалап-даа турар таварылгалар хөй.

— Силериң албан черинин улустары кожуннарда база бар болгай. Оларга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Бир-тээ, Тыва Республиканың чаа-ла кызыгаар черде турар болганда, кызыгаар кожуннарда салбырларны күштелдирбес арга чок. Чаа дүрүм ёзугаар шинтпирлээр, кылыр ажылдар ында хөй. Ылаңгыя сөөлгү үеларде кызыгаар айтырыы дыка чидинбиле тургустунуп турарын чон билир. Маңаа республиканың Чазаа биске тодаргай деткимчени көргүзер апаар дээрзинге идегеливис үүлүг.

— Чанмыр Александрович, мооң мурнунда КАК турар үеде силериниң албан черинин кадрлары колдуунда-ла орус дылдыг кижилер турган болгай. Ам ол кандыгыл, чаа аныяктарны өөредип ап турар силер бе?

— Кадрларны шилиирде, түс черниң кижилерин колдадып турар бис. Амдыызында тыва болгаш өске-даа нация специалистерниң саны дең. Бо хүннерде Россияның контрразведказының дээди өөредилге черинде түс чер чурттуг он кижини өөредип турар бис. Ол ооллар удавас Тывага келгеш, ажылдап эгелей бээрлер.

— Силериң яамы ам эде тургустунуп турар-дыр. Эрткен чылын кылып чоруткан ажылыңардан чонга чүү дыңнадыксаар силер база чаа үе-чадада ажыл-чорудулганарның кол кичээнгейин кайнаар угландырар силер?

— Эрткен чылда кылган ажылывысты түннеп, чугаалашкан бис. Чедир кылып шыдавайн барган үүлдеривис бар. Оларны бо чылда уламчылаары чугула.

Ниитизи-биле алыр болза, бистерге эрткен чыл шыңгыы болган деп болур. Яамының ажылдакчылары 14 кеземче хөрээн истээринге киришкен. Оларның 7-зин дооскан бис. Ону суд органнарынче шилчиткен. Оон аңгыда элээн каш хыналда херектерин чоруттувус, чамдыызын ам доозар. Яамының килдистерниң хыналда чорудуп турган херектерин / суд көрүп каапкан. Ону парлалга органнарынга болгаш раднога, телевиденнеге дамчыткан. Мооң-биле чергелештир республика прокуратуразының сумелээнин ёзугаар хары угла хөй кижи каразыттырып турган кеземче херектерниң истелгезинге кириштивис. Чижээлээрге, эрткен чылда садыг-баазалар объектилериң кадарып-кадагалап турган, барааннар оорлап турган бөлүк шагдаа ажылдакчыларының хөрээн истээн бис.

Оон ынай, Тожуда Ырбан суурнуң девискээринден хөй мөнгүн чоостар тып алгаш, ону будуу садар деп турган П. Ф. Егоренковка хамаарыштыр кеземче хөрээн истеп дооскаш, судка дамчыттывыс. Бо хамааты 1924-1927 чылдарда арыг мөнгүнден кылган 179 чоосту чажырып алгаш турганы илерээн. Мөнгүнүүн нинти деңзизи 2 килограмм 529 грамм болган. Делегей рыногунга бо хире мөнгүннүн өртээ миллиоммиллион акша болур дээрзи чугаажок. Ол хавыртынган мөнгүн чоостар Тываның национал банкызында дужаатынган.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Кызылда кызыгаар отрядының ийи офицерлери 5,4 тонна бензинин болгаш солярканы садыл-саарып турган, тутпаан. Бо херектиң истелгезин база дооскан. Ындыг хевирлиг херектер истелгеде ам-даа бар.

Кол сайгарып турар айтырыглар-ывыстың бирээзи — контрабанда болгаш кызыгаар үрээшкининге хамаарышкан фактылар.

Маңаа иштики херектер, прокуратура органнары, кызыгаар шериглери-биле демнежип ажылдап турарывысты демдеглезе эки боор. Бо органнар-биле бистиң ажылывыс ындыг болур-даа ужурлуг.

— Тывада үүнүп турар бичин солуннарның бижин турары-биле алырга, силериң яамының бажыңының кезиктамдыызын өске черлерге бээр деп турар. Аңаа кандыг харыы берип болур силер?

— Чурттаар, ажылдаар черлер тывылбайн турарындан чамдык хамаатылар ындыг айтырыгны көдүрүп-даа турар. Ону бистер кончуг эки билир бис. Маңаа кандыг харыы берип болурул?

Бирээде, делегейниң кайда-даа турар күрүне бүрүзү бодунуң айыыл чок чоруун камгалап турар тускай албан черлиг. Ынчангаш бистиң Россияда безин край, область, республика бүрүзүнде ындыг албан черлери бар. А даштыкы тускай албан черлери Россияның, ооң иштинде Тываның дугайында дыка хөй үүлдерни билип алыксап турар болбайн аан.

Ийиде, бистиң республикавыс кызыгаар черде турар, бот-догуннаан орук-биле сайзырап чоруп орар күрүнедир. Ынчангаш бистер ооң келир үезин канчап-даа утпас ужурлуг бис.

Бистиң албан черинин бажыңының эт-севин, септелге кылыр акша-төгеринин база-ла төптен алыр дээрзинүстүнде чугааладым. Бистиң ажылдап турар бажыңывыста республиканың Чазаанның төп эрге-чагырга черлери-биле дорт харылзажып хааглыг телефон, телеграф бар. Ол биске хамаарышпас. Ынчангаш бистиң ажылдакчыларывыс өрээл санында 2-3 кижи болуп алган сынмарлажып ажылдап турарын дыңнадыры артык эвес боор.

— Кызыл хоорайда силериң яамыңарның чуртталга-бажыңын тудуп турар деп чугаа бар. Бир эвес силериң албан черинге кызырылда азы ол хевирлиг кандыг-бир үүүл болу бээр болза, ук бажыңны журналистер бажыңы ышкаш, чагырга черлери кара туразында үлежип, харын-даа «ураалап» кааппас ирги бе?

— Бистиң яамыда хоорайның өске-даа албан черлериндеышкаш, бажың-балгады чок азы багай байдалдарда чурттап турар кижилер эвээш эвес. Ынчангаш Россияның Айыыл чок чоруунуң яамызынга каш катап чедип, дилеп тургаш, чаа чуртталга бажыңының тудуун чорударыбиле акша-төгерикти алган бис. Ынчангаш ол тудугунуң акшаландырыышкынын бистиң яамы чорудуп турар болгаш аңаа бистиң ажылдакчыларывыстан аңгыда, керээ ёзугаар тудугжулар каш квартираны алыры чептүг.

Амгы үеде ажылдап турар кижилеривистиң барык 70 хире хүүзү бажың-балгадын экижидер ужурлуг. Оларның аразында дөргүл-төөлдериниң аразында сыңмарлажып олурар болгаш кедергей эргижирээн бажыңнарда чурттап турар улус хөй. Харын-даа 30-40 чылдарда туткан бажыңнарда чурттап турар улустарывыстың чуртталга-байдалдарын экижидери чүгула айтырыгларның бирээзи апаран.

— Сөөлгү айтырыг, Чанмыр Александрович. Силериң албан черинин ажылдакчыларының шалыны кедергей улуг дээрзиниң дугайында улус даңгаар чугаалажып келген. Ону харыылап көрүңерем.

— Бистиң ажылдакчыларывыстың айда ап турар ортумак шалыны өске эрге-хоойлу органнарының, шериг-кезектериниң офицерлериндековүдевейн турар, Амгы үе-биле алыр болза, ортумак шалыңдан күү деңнелде турун турар. Шалыны Москвадан ап турар бис дээрзин база катап сагындырып каайн...

— Айтырыгларга быска харыылар бергенийер дээш четтирдивис, дарга. Ажылыңарга чедишкиннерни күзедивис.

— Четтирдим.

Хууда бодал

ӨСКЕ ЧЕРГЕ ЧАЗАК ҮНЕЗИ ЧЕТПЭЭН БЕ?

Эрзин, Тес, Өвүр кожуннарының девискээринден чонувустуң малын кодан-кодаңы-биле Моол чуртунче оорлап алгаш сүрүп киирип турарын хөй-ле бижип келген. Моолче оорлаткан малдарның эвээш кезин эгиттинген, хөйү эгиттинмээн болгаш оор кылган моол хамаатылар-даа кеземче хемчег чок, шөлээн олуруп турарын солуннарга бижип турган. Моолче кирген малдарны кызыгаар эрттир истеп, тыварынга моол тала хөлчок шаптыктап турарын номчуп турдум. Чүге ындыгыл?

Тываның чону ол хире каража-когаралга таваржып турда, Тываның Чазаандан Моолдуң Чазаанче удурланган бижик, нота-дилег чорутканын черле дыңнавадым.

Ийе, чаңгыс удаа Тываның Чазак төлээзи кижи Эрзин-Теске чедип, бодунуң улузун «сыскырып» кааш келгенин номчудум. Бодунуң качыгдаан улузун чеже-даа «сы мунарга», ооң ажыы үү деп? Олар Моол чурту кирип, оларны оорлапкан бе.

Тывавыстың Чазаа чуртунуң кызыгаарын дуглаар, камгалаар харык-шинээ чок бе? Азы Моол чергелиг күрүне-биле негелде-нота солчур эрге четпээн Чазактыг улус бис бе?

Чүгле каш-ла санныг тываларга Чазак боop алгаш, ооң өске каяа-даа Чазак үнези четпес болза, берге-ле чүве-дир.

ССРЭ деп күрүне үезинде ооң кызыгаарын чаңгыс-даа кижи туразы-биле арта базып шыдавас турганын билир бис. Ам ССРЭ-даа чок, кызыгаарлар-даа ажык калган хире. Кызыгаарывысты боттарывыс камгалаар ужурлуг бис.

Самбуу КУУЛАР.
Пенсионер.
Ак-Довурак хоорай.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

АКША ЧЕДИШПЕЗЕ-ДАА

Ак-Довурак хоорайда «Тыва даг-дүгү» комбинаттын спорт комплекизин кожуунунуң улус өөредилге килдизинче эрткен чылын шилчидип берипкен. Ол спорт комплекизин увугларның спорт школазы кылдыр эде адаан. Ынчангаш спорт школазынга башкы-тренерлерни четчелеп, школаже спортка хандыкшылдыг увугларны хаара туткан. Эрткен чылдан эгелеп школада спортчу секциялар ажылдап эгелээн. Спортка ынак увугларны өөретпишаан, школага спортчу маргылдааларны үргүлчү эрттирип келген. Маргылдааларга кожуун школаларындан командалар хөйү-биле киржип келген. Биске хоорайда үш дугаар профтехучилищенин. Кызылда башкы училищезинин Ак-Довуракта салбырынын сургуулдары база кээп ойнап, маргылдааларга киржип турар. Эрткен чылын спорт школазынга хол бөмбүүнге. баскетболга, хостуг хүрешке, бүт бөмбүүнге, шыдыраага болган маргылдааларга хөй аныяк спортчулар киришкен.

Чаа чылда увугларның спорт школазы хөй спортчу маргылдааларны эрттиреринге планнап, ону чорудуп эгелээн. Чоокта чаа хоорайның школачыларының аразынга хол-шыдыраага, стол теннизинге маргылдаалар болган. Шыдыраага № 3 школаның өөреникчизи Алексей Ооржак, а стол теннизинге профтехучилищениң сургуулу Арамис Хертек олар тиилекчи болганнар. Оон соонда хоорай школаларының, профтехучилищенин аразынга баскетболга, хол бөмбүүнге маргылдаалар болган. Баскетболга 7. хол бөмбүүнге база 7 команда киришкен. Баскетболга ооллардан № 1, а увуглардан № 2 школаның увуглары тиилекчи болган. Хол бөмбүүнге ПТУ-нуң ооллары, увуглардан № 1 школаның командазы тиилекчи болган.

Январь айда хоорайның, кожуунунуң аныяктар аразынга баскетболга, хол бөмбүүнге, стол теннизинге коммерциялыг маргылдааны организастап эрттирдивис. Шуптуу 5 команда киришкен. Түннелинде баскетболга Ак-Довуракты бичии болгаш элээди увугларның спорт школазының башкылары, хол бөмбүүнге хоорайның аныяктары тиилекчи болганнар.

Мындыг чижектиг спортчу маргылдаалар биске дыштаныр хүн бүрүзүнде эртип турар. Бистиң бир бергедеп турар айтыывысвис — акша-төгерик. Кызылга болгаш өске-даа черлерге болган маргылдааларже спортчулар чорудар дээрге, акша чок боордур. Январь 8-10-да республиканың бирги чери дээш өөреникчилер аразынга болган шыдыраага бистиң кожуундан чаңгыс-даа өөреникчи киришпээн. Ол ышкаш республиканың школачылар аразынга болган хостуг хүреш маргылдаазынга бистиң командавыс боттарының акшазы-биле чорааш аңаа киришти. Орта Айдын Монгуш чемпион болду, өске эштери база эки хүрешкен. Бергелер турзадаа, өөреникчилерни спортка хандыкшылары бистиң хүлээлгевис.

Достай-оол МОНГУШ.
Ак-Довуракта увугларның спорт школазының директору.

РЕКОРДТУ ТУРГУСКАН

Трамплинден шураар талазы-биле делегей кубогу дээш Саппорода болуп турар маргылдаага хаак спортунуң хоочуну, Германияның төлээзи Иенс Вайссфлог тиилелгени чедип алган. 115 метр дурттуг трамплинден шурааш, ол 125 метр ужуккан. Ол дээрге делегейниң чаа рекорду болуп турар.

Норвегияның спортчузу Эспен Бредесенниң көргүзүү 120 метр болган.

«Хүн үнер үүктүң» спортчузу Жиньа Нишиката 118 метр ужуккан. Моон алгаш көөрге, хаак спортунуң талазы-биле Японияның делегейде база элээн алдаржыл бар чорууру ол-дур.

КИКБОКСИНГ

Москваның «Олимпийжи» спорт комплекизинге эрткен суббота хүнүнде кедергей хөй көрүкчүлер болгаш спортчулар чыылган. Аңаа кикбоксингге болгаш таиланд бокска — муай тайга делегейниң бирги чери дээш профессионал спортчулар аразынга маргылдаа эрткен. Спорттуң бо хевириниң талазы-биле чер кырында эң шыырак спортчуларның бирээзи — француз Фарид Реззаг болуп турар. Ол беш раундулуг демиселге итальян спортчу Томас Расмюссенни ашкан. А англи спортчу Кейт Натан Россияның төлээзи Валерий Кулибабаны нокауттапкан. Голландияның профессионал спортчузу Боб Шрайбер Великобританияның төлээзи Ли Хаселди база-ла нокауттап алгаш, Европа чемпиону аттарны тус-тузунда чаалап алганнар. Холдар, буттар-биле шанчар, тевер бо таиланд маргылдаага чемпионнар боттарының мергежээнин, туруштуун болгаш кадыгбыжын көргүскеннер.

Ук чемпионаттың программазын езугаар шилиишкин маргылдаалары база эрткен.

Кикбоксингиниң делегей ассоциациязының президентизи Пол Ингрем спорттуң бо хевиринге делегейде сураг-жаан москвачы Анатолий Жалковскийге бир муң америк долларны тускай шаннал кылдыр тывыскан. Кикбоксинг талазы-биле Жалковскийни демисежиринче чалаар кижи делегейде ам-даа чок болуп турарын аңаа айыткан. Ол мооң мурнунда бокска спорт мастери турган. Ол ам кедергей эки спортчу белеткелдиг. Ооң дензизи — 145-ле килограмм болуп турар.

Маргылдааны эрттирип организастаарынга «Анис» деп каттышкан акционерлиг иниилел хөй акша-төгерикти үндүрген.

САЛОВ МУРНАЙ БЕРГЕН

Шыдыраага делегейниң бирги чери дээш кордакчылар маргылдаазының ээлчеглиг салында Россияның гроссмейстери Валерий Салов 12 кижинин аразындан эки ойнааш, дараазында салыгже кирер эргени чаалап алган. Голландияда эртип турар ол чемпионаттың киржикчилериниң аразындан 5 санны алган шыдыраачы Салов болуп турар. Ол бодунуң чаңгыс чер-чурттуу Александр Халифманга үүгле чангыс уттурган. Ам ийи салыг арткан.

Гата Камский (АҚШ), Вишванатхан Ананд (Индия) болгаш Владимир Крамник олар тус-тузунда 4-4 саннарлыг чоруп турар. Голландиядан Ян Тимман болгаш Беларусьтан Борис Гельфанд олар 3,5-3,5 саннарлыг.

(РосИТА-СЧТА).

МАЛЧЫННАЙ БЕРДИВИС

«Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы Эрес-оол Дамбыевич Ховалыг Шом-Шумнуң Курголда кыштап олурар. Эрткен чылдың июнь айның эгезинде ийи дугаар төрүүр 240 өшкүнү өг-бүлезиниң хөрээжен ээзи Зинаида Канчыыр-ооловна-биле кады хүлээп алганнар. Кышты онча-менди эрттирип турарлары бо. Өшкү апрель айда төрүүр.

— 1969 чылда, өг-бүле туткан чылывыстан эгелээш, сес чыл иштинде өшкү малдап, төрээн совхозувустуң экономиказын быжыглаарынга боттарывыстың үлүүвүстү шаавыс-биле киириштирип келген бис. Ажы-төл көвүдээрге, оларны өөредип алыры-биле Чадаана хоорайның орук-септелге черинге тулугжулап кирип алгаш, он чыл болдувус. Алды уруглуг бис. Рыноктун берге үезинде амыдырал-чурталганың аайы-биле база катап малчыннай бердивис — деп Эрес-оол Дамбыевич Ховалыг чугаалап олурду.

Кыштагда чаа кажааны боттарывыс оолдарым-биле демнежип турган туттувус, ам бо чылын чуртталга бажыңы, чунар-бажың тудуп алыр сорулгалыг бис. Кадарган өшкүвүс-даа онча-менди. Боттарывыстың күжүвүс-биле беш тонна долгак сигенни белеткеп, кыштаавыска чедирип алдывыс. Хлебти боттарывыс быжырып чип турар бис.

Арагачы ДОНГАК.

МЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Февраль 1-ден 6-га чедир)

ВТОРНИК

ФЕВРАЛЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
5.55, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 Мультфильм. 9.20 Хөглүг аялгалар. 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Кижи болгаш хоойлу. 11.00 Бичии концерт. 11.10 Бистиң музыка клувувус. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер 12.20 «Саваң шляпка». Уран-чечен фильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 14.30 Садовое кольцода ордуда. 15.00 Медээлер. 15.25 Ажылыш дугайында медээлер. 15.40 Ажыл-агыйжы амыдырал хрониказы. 16.10 Херек. 16.20 «Мээң өг-бүлемниң кубогу дээш. 01.00 Медээлер. 01.35 Пресс-экспресс. 01.45—02.05 «Орус кыш» автораллдар.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 «Мастер ажыл-херек чогудар». 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 8.50 Мульти-пульти. 9.00 Планета талазы-биле кожалар. 9.30 —10.00 «Суг адаанга чоруур сарыг хеме» клуб.

• • •

12.00 «Мээң эжим Иван Лапшин». Уран-чечен фильм. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.05 Мастерниин фильмотеказындан. Режиссер Ю. Райзман. «Амыдыралдың кичээндирии». Уран-чечен фильм. 15.55 Ургларга дамчыдылга. 16.10 «Такой возраст». Аныяктар тележурналы. 16.40 Эй-Би-Си-ниң бүгү диптерден медээлери. 17.10 Концерт. 17.25 «Канчаар чурттап тур сен, Уфа?».

«ТЫВА» канал
18.10 Медээлер. 18.20 «Ye болгаш ye-черге». РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Тыва Республиканың кадык камгалалының хоочуну Р. И. Каллар-оолдуң дугайында. 18.55 «Хереглекчиге дуза». 19.15 «Культура болгаш амыдырал». Культура ажылдакчыларының ужуражылгазы. 19.45 Медээлер. 19.55 «Тываның аныяктарында».

«РОССИЯ» канал
20.00 Медээлер. 20.25 Чедиишкиннер. 20.40 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 274-кү сериязы. 21.35 Ретушь чокка. 22.30 «П. И. Чайковскийниң романстары». 23.00 Ыржым бажың. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00 35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 00.45 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.10 Чурукчу Ирина Селицкая. 18.50 Хүннүн-не байырлал. 19.00 — 20 00 Эң-не бөдүүнү-биле.

СРЕДА

ФЕВРАЛЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
5.55, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.45 Эртен. 9.00 «Дузалакчылар школазы». Мультфильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 9.20 «Сааскан». 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Аян-чорукчулар клуву. 11.20 Джэм. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Ёзулуг англи арга-биле өлүрүүшкүн». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.40 «Орус аалчылар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.35 И. Гайдн. № 24 симфония. 15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.20 «Мээң өг-бүлем болгаш оон-даа өске дириг амытаннар». 8-ки сериязы. 16.50 Джэм. 17.20 «Ужуп чоруур бажын». Мультфильм. 28-ки сериязы. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 «Мир». 18.55 «Чаа чылга кым келирил» Мультфильм. 19.05 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 «Хааржактан үнген кижи». Режиссер Л. Пчелкиннің 70 чылынга. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Аас-кежиктиг таварылга. 22.35 Поэзия альбому. 22.55 Футбол. Делегей маргылдаазы. Демнежилге чемпионнарының кубогу дээш. Чартык финал. Чапсарда — Пресс-экспресс. 01.00 Медээлер 01 35 «Максима». 02.05 — 03.05 МТУ.

ИИИГИ . ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 «Грибоедовтуң Чаадаевке аян-чоруу». 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 8.50 Эртенгинин мендизи-биле. 9.20 Ретушь чокка. 10.15 Мульти-пульти 10.30 «Дээрге болгаш черге. В. Чкаловтуң амыдыралынган 10 чыл». Барымдаалыг фильм. 11.35 Чаа шугум. «Болур». 12.05 «Чаш». Уран-чечен фильм. 13.00 Эй-Би-Си-ниң бүгү диптерден медээлери. 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Узун чаштыг, чараш Варвара». Уран-чечен фильм. 15.15 Мульти-пульти. 16.25 Алдын кошдыргак. 15.55 Ургларга дамчыдылга. 16.10 «Ногаан школа». 16.40 Мульти-пульти «Пингвин оглу». 16.50 Телесолун. 16.55 «Князь Владимир Палей».

«ТЫВА» канал
17.45 Мультфильм. 17.55 Медээлер 18.05 «Өөредилге болгаш кижизидилге». Тыва чаңчылдар (№ 9 школа). 18.35 «Читкен Таңды-Уула Тыва». 19.30 Эмчиниң беседазы. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 Медээлер. 20.20 Тайбың болгаш дайын. 20.55 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 275-ки сериязы. 21.45 Водолейнин кыйгызы. «Кижи төрелгетени, кайнаар чоруп ор сен?» 23.05 Манаашкын залы. 23 55 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00 35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 00.50 Криминалдыг дыңнадыглар экраны (КДЭ).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.45 «Ыраккы Чөөн чук». 18.30 «Ностальжи». 19.00 Хүннүн-не байырлал. 19.10 Л-клуб. 19.55 — 20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ФЕВРАЛЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
5.55. 15.20. 18.20. 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 Мультфильмнер. 9.40 «Сапыктар кеткен диспей». Фильм-шин. 10.30 Дириг амытаннар аймаа. 10.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер 12.20 «Ёзулуг англи арга-биле өлүрүүшкүн». - Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.40 «Дагаалар акшаны чүте соктавазыл?». Мультфильм. 13.50 А. Шнитке. Фортепиано квартеди. 14.00 Футбол. 15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.05 Чедиишкинни канчап чедип алырыл. 16.20 «Мээң өг-бүлем болгаш оон-даа өске дириг амытаннар». 9-ку сериязы. 16.55 Музограф. 17 20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 18.00 Медээлер. 18.25 Лабиринт. 18.50 Документилер болгаш салымхуулар. 18.55 Негелде ёзугаар кино. 19.25 Олимпийжилер балы. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 26-ги сериязы. 22.25 Рампаның өске талазында. 23.15 Эфирде музыка. 00.05 Улуг кижилерге мультфильмнер. 00.30 Хөглүг программа. 01.00 Медээлер. 01.35 Пресс-экспресс. 01.45 — 02.45 Футбол.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Медээлер. 7.30 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 Сигнал. 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 9.20 Чоруптаалы. 9.40 П. И. Чайковский. 10.00 «Ню». 10.50 «Көдээ чаңчылдар». 11.20 «Санта-Барбара» Уран-чечен телефильм. 274-кү болгаш 275-ки сериялары. 13.00 Эй-Би-Синиң бүгү диптерден медээлери. 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Пеньковога болган херек». Уран-чечен фильм. 15.30 Мульти-пульти. «Амданныг бутерброд». 15.40 Ургларга дамчыдылга. 15.55 Узаткан шактыг. 16.35 «Бузээлеттирген хоорайдан келген бичии уруг». Барымдаалыг фильм. 16.45 Глобус. 17.15 Депшиириниң эгези.

«ТЫВА» канал
17.30 Мультфильм. 18.00 Медээлер. 18.10 «Тыва — Швейцария». Албан ёзузунуң дугайында албан ёзугаар эвес. 18.30 «Болчаг шагы». Хөөмей, сыгыт, каргыраа... 19.00 Байырывысты хүлээп ап көрүңер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 Медээлер. 20.25 Мен — баштың мен. 20.45 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 276-гы сериязы. 21.35 Концерт. 21.50 «Көдээден чагаалар». 22.45 Джаз музыка концерти. 23.15 «Бодубиле чугаалажыг». 23.45 Криминалдыг медээлер экраны. 23.50 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00 35 — 00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.30 «Портретке штрихтер». 18.15 Реклама. 18.20 «Дмитрий Покровскийниң тоолчургу чугаалары». 19.05 Хүннүн-не байырлал 19.15 — 20.00 Будин.

ПЯТНИЦА

ФЕВРАЛЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
5.55. 15.20. 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6 35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 «Көрүшпестер». Мультфильм. 9.20 Ургларга фильм. 10.35 Мультфильм. 10.50 «Хамнаарак ыры». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 Анна Литвиненко-биле ужуражылга. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Портрет». Н. В. Гогольдуң тоожузун ёзугаар телешин. 13.55 Ынаар, булуттар артында... 14.15 Театр дугайында романс. 15.00 Медээлер 15.25 Ажыл-херек дугайында хроника. 15.35 Бридж. 15.55 Бизнес-класс. 16.10 «Бөрү дег өжеш». Мультфильм. 16 20 Ургларга фильм. 17.30 Шри Ланканың аялгалары. 17.45 Өнчү ээзинин эге билиглери. 18.00 Медээлер. 18.20 «Чаңнык чагырыкчылары». Мультфильм. 18.30 Американ артист М. Корьюстуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 19.10 Телескоп. 19.55 Хуулгаазыннар шөлү. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Неделяның кижизи. 21.45 «Культура парыгы». Улуг кижилерге мультфильм. 21.55 Футбол. Делегей маргылдаазы. Демнежилге чемпионнарының кубогу дээш. Төнчүзү. 23.50 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 27-ги сериязы. 00.50 Пресс-экспресс. 01.00 Медээлер. 01.35 Музобоз. 02.20 «Х» программа. 02.35 — 03.35 «Обоз» шөлчүгежи. «Игорь» поп-шоу-биле.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7 00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 «Динозавр болбайын-на көр». 8.20 Ажылгыр кижилернин үези. 8.50 Россияда бизнес. 9.20 Чоруптаалы. 9.30 «Дмитрий Покровскийниң тоолчургу чугаалары». 10.15 Манаашкын залы. 11.05 Бистиң садывыс. 11.35 «Боо кылыр мастер». 12.10 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 276-гы сериязы. 13.00 Эй-Би-Синиң бүгү диптерден медээлери. 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.55 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 14.35 Мульти-пульти. «Хөглүг чайганыышкын». 14.50 Пятница санында Дисней. «Ак адыгның изи-биле». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.40 Ургларга дамчыдылга. 15 55 Телесолун. 16.00 «Коран ёзугаар чурттап чоруурлар». 16.20 «Ностальжи» — бүгү салгалдарның музыказы». 16.50 Россияның телетеатры. Г. Белль — «Туттурбастар».

«ТЫВА» канал
18.00 Ургларга фильм. 18.35 Телеанонс. 18.50 Медээлер. 19.00 Караа четпестернин биче бүдүрүлгезинден репортаж. 19.25 «Бистиң-биле кады чорунар». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 Медээлер. 20.20 «Кымдаа үттүндүрбаан». 20.30 Чергелешкектер. 20.50 «Күчүлелдиң тегериишкини». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.25 Кежээки салон. 23.55 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле 00.35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 01.30 «Мультпросвет».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.00 «Дерзин чорук чок амыдырал». 18.45 Хүннүн-не байырлал. 18.55 Шарман-шоу. 19.55 — 20.00 Реклама.

СУББОТА

ФЕВРАЛЬ 5
«ОСТАНКИНО» канал
БИРГИ ПРОГРАММА
6.45. 15.20. 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.50 Эртенги сула шимчээшкиннер. 7.00 Бурган дузалаар. 7.20 Ажылгыр кижиниң суббота эртени 7.55 Медээлер. 8.30 Адаанныг оюннар. Фристайл талазы-биле маргылдаа. 9.00 «Джунглиниң кыйгызы». 9.30 «Мир». 10.55 Эртенги почта. 11.25 Аманнанныышкын. 11.40 Ном базаары. 12.20 Соло. 12.50 Камгалал бижик. 13.20 Бодун бодунга дузала. 14.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаалары. 15.00 Медээлер. 15.25 Ургларга уран-чечен фильм. «Пеппи Узун Ук» 20-ги сериязы. 3-кү кезээ. 15.55 Амыдырал болгаш политика. Келир үеним телефону. 16.25 «Чажыт эрге-чагырга тааржылгазы». 16.45 Музыкалыг үделге. 18 00 «Эрмитаж». 3-кү фильм. 18.30 Неделяның чаңгызы. 19.00 Брейн-ринг. 19.50 «Таарышкан ийи кижи». 2-ги сериязы. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Коламбия Пикчерс» «Далай база чугаалап бээр» деп хөй сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 1-ги сериязы. 22.20 Мария Каллас. Башкарыкчылары — М Магомаев. С. Бэлза. 23.05 Мячилиг хоккей. Делегей маргылдаазы. Төнчүзү. 23.55 Сөөлгү киносеанс. Чапсарда (01.00) — Медээлер. дамчыдылгалар программазы. 02.40 02 50 Пресс-экспресс.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
9.00 Медээлер. 9.20 Автомиг. 9.25 Ретро-шлягер. 9.55 Шинчилеттинмээн Октаргай. 10.25 «Кипятильник». 10 55 «Александр Невский — Октаргай сорулгалыг». Барымдаалыг фильм. 11.05 Пилигрим. 11.50 «Өлүглер ортулуу». Барымдаалыг фильм. 13.20 Тараачыннар айтырыы. 13.40 Юристер телеконкурузу. 14.45 Дөрбелчинде көпеек. 15.15 Публицистиг «45» программа. 16.00 Кызыгаар чок футбол. 16.55 Гранд-репортаж 17.25 РТР-ге шотланд телевидение кежээзи-биле таныштырылга. 17.30 «Сильвер». Уран-чечен фильм (Шотландия). 18.00 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.20 «Оларга музыка ойнаар». Барымдаалыг фильм. 19.20 Хүннүн-не байырлал. 19.30 Чаштарның чугаалары. 20.00 Медээлер. 20.25 «Өлүмнүг частырыг». Уран-чечен фильм «Таггарт» деп детективтиг сериалдан (Шотландия). 21.55 Реклама. 22.00 П. И. Чайковскийниң романстары. 22.30 «Коннерлер». Барымдаалыг фильм 23.30 «Диалог». Улуг кижилерге мультфильм. 23.35 Репортер. 23.50 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар 00.25 Дүнеки сеанс. «Сээн бээр үжүрлүг чүвен». Уран-чечен фильм. 01.25 — 02.25 «А» программа.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ФЕВРАЛЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.40, 15.15 Дамчыдылгалар программазы. 6.45 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.55 Сагыш-сеткил көдүрериниң шагы. 7.55 Медээлер. 8.30 «Телесеренада». 9.00 Үзүктелиишкин чокка. 9.30 Эртен эрте. 10.00 Полигон. 10.30 «Спортлото». 10.45 Амдыызында дөгерези бажында. 11 15 Эртенги сылдыс. 12.05 Чаа салгал... чедиишкин. 12.45 «Пи» демдек ёзугаар. 13.30 Провинция. 14 00 «Пиф болгаш Геркулес». 14.10 «Кустонун командазының суг адаанга аян-чоруу». 15.00 Медээлер. 15.20 «Марафон-15». 16.00 «Мен — херээжен кижи мен». 16.30 Концерт. 16.55 «Мир». 17.35 «Панорама». 18.05 Мультфильмнер: «Феликс диспей». «Буктар хайган ёзулуг аңчылар» (АКШ). 19.00 Медээлер. 19.15 Аян-чорукчулар клуву. 20.05 КВН-94 22.00 Улуг-хүн. 22.45 Променад Мариинскиде. 23.35 Авто-шоу. 23.55 Улуг селгүүстээшкин. 01.00 Улуг кижилерге мультфильмнер: «Культура парыгы», «Кызыл-даван эртемден» «Бевенджик». «Ромашкалар дугайында ойзу-кыйзы чугаалар». 01.00 Медээлер. 01.15 — 02.30 Концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
9.00 Медээлер. 9.20 Автомиг. 9.25 Эртенгиниң мендизи-биле. Европа. 9.55 «Теле-бом. теле-бом. теле-бамсилер». «Сонник — чараа-чечен». 10.25 Улуг хоккей. 11.25 Көзер кадыны. 11.55 Киприс Мажейка. «Биче Европадан репортажтар. 12.25 Киномарафон. О. Иоселианиниң фильмнери. «Бүрү дүжүүшкүнү». 14.25 Алды сотка. 14 45 «Кезип болбас...» 15 00 «Пушкин болгаш орус культураның салымхуулары. Шулукчу болгаш арын-нүүр». 15.30 «Сигнал экземпляр». 15.40 НБА-ның дээре оюннары 16.35 Дириг амытаннар аймаа. 17.35 «Февральда кинолар». 17.55 Диснейниң хуулгаазыннары. «Гуфа болгаш оон командазы». «Кара плащ». 18.50 Хүннүн-не байырлал. 19.00 Киномарафон. «Өн чок киноларга чедишин». Уран-чечен фильм. 22.45 Ксюшада. 23.15 «Пина Бауш болгаш өскелер-даа... 23.50 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.25 — 00.30 Сылдыстар чугаалап турлар.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң хундулуг өгбевис болгаш кырган-ачавыс Артем Сюрюндеевич Борбак-оол бо чылдың февраль 2-де 80 харлаар. Ол бодунуң бүгү-ле күжүн болгаш билиин төрээн Тывазының хөгжүлдези болгаш арат чоннуң чаагай чоруу дээш бараалгадып келген. Канчаар амыдырап-чурттаарынга, кижизиг мөзү-бүдүштүг болурунга болгаш чараш чаңчылдарга бистерни өөредип, бодунуң үлегер-чижээн көргүзүп келген. Ынчангаш оон мурнунга мөгейип, алгыш-йөрээлиристи салып тур бис.

Хары сезен четкен-даа бол,
Харын ам-даа аныяксыг,
Аян-хевир улам кирген
Адавыс-тыр, өгбевис-тир.
Чуртталгазы узун болгаш,
Чуруп, бижип кижи четпес.
Салым-чолу чааҕай болгаш,
Салгалдары көвей өгбе.
Чогум шыны илереткен
Чогаалдары бодаразын!
Күзелдери боттангаштын,
Хүнгүлештир хереллдезин!
Ады-сураа улам алгып,
Алыс бодуң кадык болзун!
Амыдырал-чуртталгазы,
Аас-кежии челээштелзин!
Мөңгүлектиң менгизи дег,
Мөңгүн баштыг өгбевиске
Чүс чыл чедир чурттазын дээш
Чүдүвүшаан тейледивис!

Кадайы Б. Лия, келиннери К. Лия, Б. Катя, Б. Лида, С-Д. Роза, С-Д. Долаана, дуңмалары К. Иван, К-Д Отук-оол, С-Д. Саша, О. Эрес, О. Оюмаа, кудээлери Бугаров, Чымба, Радик, оглунуң уруу Ая, оглунун оглунуң уруглары Алеша, Таня, Артем.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң ачавыс **Олег Кыргысович Седиптиң** бо чылдың февраль 2-де төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа кан дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиин, хүн дег чырык-чаагай өөрүшкүнү күзедивис.

Уруглары Чодураа, Оля, Чойганмаа, Чолдугмаа, Галя, Саяна, Айдын, Дарый, күдээлери — Саша, Роман, уругларының авазы Тамара.

ЧАРЛААЛДАР

Бүдүрүлгелернин, акционер ниитилелдериниң удуртукчуларынга, хуу кижилерге Кызылдың бажың тудар комбинадынын дыңнадыры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың октябрь 29-та үндүрген доктаалын ёзугаар 8-ки микрорайонда 210 квартиралыг бажыңны Кызылдың бажың тудар комбинадынга дамчыдып берип турар, ынчангаш оон тудуун комбинаттың бодунуң акша-хөренгизи-биле чедир тудуп доозар болгаш квартираларны аукционга садарын чөпшээрээн.

Квартиралар садып алырынга сонуургалдыг организациялар болгаш хуу-даа кижилерни бажын тудар комбинат-биле дугурушкаш, керээни чарарын сүмелеп тур бис.

Баштайгы 108 квартираны 1994 чылдың август айда көжүп кирер кылдыр дужаар ужурлуг.

Ынчангаш сонуургалдыг бүгү талаларны дараазында адреске кээрин чаладывыс: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 23, Кызылдың бажын тудар комбинады.**

ГОРЬКИЙНИҢ БОЛГАШ МОСКВАНЫҢ АВТОЗАВОДТАРЫНЫҢ ТУСКАЙ ТӨЛӘӘЛЕКЧИЗИ

Минусинск хоорайда складтан дараазында автомобиль техниказын бо бүгү девискээрге эң чиик өртектер-биле садып турар:

— ГАЗ 330 шасси;
— ГАЗ 3307 борттуг;
— ГАЗ 33073 шывыглыг;
— ГАЗ 4301 дизель, 100 километрге кывар чүүл чарыгдаары 15 л;
— САЗ 4509 дизель, самосвал;
— САЗ 3507 самосвал;
— САЗ 3511 самосвал;
— ЗИЛ 431410 (130) шасси, борттуг;
— 433362 чаа кабиналыг;
— ЗИЛ 433100 дизель;
— ММЗ 554 самосвал (көдээге таарышкан);
— ЗИЛ, ГАЗ моторлары болгаш «ЗИЛ», «ГАЗ», «Жигули», «Москвич», «Волга» автомобильдерге магадылал кезектер — кылган заводтуң өртектери-биле.
— Автодугуйлар: 6.45х13 — 24.000 рубль;
240х508 — 73.000 рубль.

Төлевир хевири кандыг-даа бооп болур. Мөөң өртектер-биле садып алыкчыларга чиигелде бээр бис.

БИСТИҢ ТУРАР ЧЕРИВИС: Минусинск хоорай, Кызыл биле Минусинск аразының автооруунун кыдыында арга чанында «АТАП» акционер ниитилели, абонент хааржаа № 33, телефон № 2-02-24, төлевир чорудар реквизиттери: А. О. «Сибтранссервис, р/с 3467853, в краевой дирекции Мосбизнесбанка, МФО 144018, кор. счет 700161905.

ДАРААЗЫНДА ҮҮЛДЕРНИ САДЫП ТУР МЕН: — видеомагнитофон, артыкы бампер — М-2141-ге кожар; 1,5 кубометр брус-ыяш; «ИМ-2715» автомашина (1993 чылда бүдүрген, 30.000 км. эрткен); «Воронеж-4» хоюдукчу херекте-ли; напиток соодукчузу (ОН-30-2). «Лысьва» электроплитка; дус (50 рубль); демир хааржактар.

Телефон № 3-35-44, 9-тан 17.00 шакка чедир долгаар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЭТ-ХӨРЕНГИ БАШКАРАР КОМИТЕДИ

Лопсанчап кудумчузунуң № 4 бажында хуу магазинни садарының аукционун чарлап турар.

Магазиннин эге өртээ — 50 миллион рубль.

ТОДАРАДЫР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 22, кабинет 106, телефон № 3-27-90, 3-36-67 болгаш 3-34-76.

«Тыва тараа продукт» акционер ниитилелдин Чингине директорунга томуйлаары-биле кордакчыларның шилилдезин Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар күрүне комитеди чарлап тур.

Кордакчылар ол эрге-дужаалга ажылдап болур таарымчалыг эртем-билиглиг, удуртур ажылга 5 чылдан эвээш эвес стажтыг болур ужурлуг.

Шилилгеге киреринин дилег-бижиин февраль 21-ге чедир хүлээп ап турар.

Телефоннар №№ 3-52-45 болгаш 3-77-03.

ХУУДА БҮДҮРҮЛГЕ ЧЕРИ ГАЗ-САЗ-45-09 ДЭЭР МАРКАЛЫГ САМОСВАЛ АВТОМАШИНАНЫ САДЫП ТУРАР (ДИЗЕЛЬ).

Телефон 2-61-57.

1993 чылдың декабрьда кылып үндүрген, чаа «ВАЗ-2107» автомашинаны садып тур мен.

Ол ышкаш 3 муң километр эрткен, ак өңнүг дамчыдылга коробказын база садып тур мен. Төлевир хевири кандыг-даа бооп болур.

Кызылда телефон № 3-43-23.

«РОЯЛЬ» ДЭЭР ИЖЕР СПИРТТИ (1 литриниң 7000 рубль), «РАСПУТИН» ДЭЭР ВОДКАНЫ (1 литрнин 5500 рубль) САДЫП ТУРАР БИС. Шынар херечилели оларда бар.

Садыкчының телефону: 3-55-08, кажан-даа кээп болур.

«Азияның садыг бажыңының» Тывада төвү дараазында бараанарны хереглекчилерге садып турар:

Маргарин — 1 кг, өртээ 2700 рубль; кидис идиктер, хөректээш тоннар — курткалар, чүвүрлер, юбкалар, аяктар, бичии уруглар шортиктери, ак халаттар, автомашиналар («Волга» 31029, «Жигули»-063», «УАЗ-469») шывыглары, плюш-пөстерни садып тур бис.

Бо бараанарны туда санажылга азы шилчидилге-биле-даа төлеп болур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл: хоорай, Мир кудумчузу, 15, телефон № 2-13-58.

Ургларга чаңгыс аай акша дузаламчызын тыпсыр апарганы-биле холбаштыр ургларга социал пенсияларны ап турар кижилер, а ол ышкаш адаиезинин бирээзин чидирген, чемгерикчизи чок дээш пенсия ап турарлар пенсиялар болгаш акша дузаламчызы ап турар хамаатылар пенсия болгаш акша дузаламчызының килдизинге дүрген кээрин чарлап тур.

Үстүнде айыттынган хамаатыларга акша дузаламчызын үгле чоннуң социал камгалалынын органнары бээр апарган.

АЙТЫРЫГ ТУРГУЗАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 29-ку бажың, эртенгинин 8 шактан 17.00 шакка чедир ажылдаар (дыштаныр хүннери — суббота, воскресенье). Эккээр документилер: паспорт, пенсия шынзылгазы, билдириишкин, ажылдап турар черинден акша дузаламчызын бербестээнинин дугайында 1994 чылдың январь 1-ден бээр шынзыдылга бижик.

Кызыл хоорайның чагырга-зының солуннар номчукчуларынга дыңнадыры болза: амгы үеде «Тувинская правда» солунга үнген «Как у кормушки», «Шын» солунга «Бажың хуваалдазын кымнар үреп турарыл?», «Бажың хуваалдазы ам канчап турарыл» деп, эгелиг үүлдерде айыттынган факт-барымдааларны Кызыл хоорайның прокуратуразы чогуур хыналдага ап, истеп турар.

АГААР

Республикага бүрген, аязып турар хүн болур. Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температуразы 32-37, даглыг черлерге 23-28 градус соор.

Хүндүс 20-25, барын кожуннарга 11-16 градус соок болур.

Кызылга бүрген, аязып турар хүн болур. Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температуразы 34-36, хүндүс 21-23 градус соор.

Ийнги хевирнин агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

Автоуктарга көстүрү эки.

Суурнуң ортумак школазының башкызы
Чечек Лукейевна
САЛЧАКТЫҢ
33 харлыында мөчээнин Каа-Хем кожуунунуң Бүрен-Бай-Хаак суур чагыргазы, школа дирекциязы дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге болгаш дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы) А. Б. Монгуш. М. Ц. Оюн (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң орулакчызы В. М. Сат Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары— 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары 3-15-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19. 3-34-98; улетпур — 3-34-49 3-36-73 кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15. 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өөрүлга— 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92. 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернин хостуг чорүүн камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалларнын, авторларынын бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35—87.